

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№19

(19452)

2021 чылдың
март 17
среда

Хүннүн үнери — 06.42
Ажары — 18.35
Хүн дурту — 11.53

Садар өртээ хостуг 12+

ТЫВАНЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА "УРАН ЧҮҮЛДҮҢ КҮЗҮҢГҮЗҮ-2021"

Режиссёр Айлана Чадамбаның удуртканы уруглар театры «Аңгыр-оолдун төөгүзү» деп шиизин белеткеп алган турган, ынчалза-даа Росхереглелхайгааралдың негелдези-биле хенертен оларның киржилгезин хоруп каапкан. Өске улусчу театрларның көрүлдезиниң программазы:

Март 17-де, 10.00 ш.

1. «УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ». Улуг-Хем кожууннун Хайыракан суурнун улусчу театры.
2. «ЭРЗИН ХЕМИМ, ЭЭР ТАҢДЫМ». Эрзин кожууннун улусчу театры.
3. ВАСИЛИЙ ЯН. «СВАХА ИЗ МОТОРСКОГО». Туран хоорайның улусчу театры.
4. «ЛЕГЕНДА ТАҢДЫ-УУЛА». Чеди-Хөл кожууннун улусчу театры.
5. ШАҢГЫР-ООЛ СУВАҢ «КИЖИ ХАЛАВЫ». Чаа-Хөл кожууннун улусчу театры.
6. АЛЕКСАНДР ШОЮН «КИДИСПЕЙНИҢ УЖАР-ХЕМЕЗИ». Тес-Хем кожууннун улусчу театры.
7. ШИИ. Кызыл кожууннун улусчу театры.
8. «АЛА ИНЕКТИҢ БУЯНЫ». Кызыл хоорайның улусчу театры.

Март 18-те, 11.00 ш.

1. КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ «ЧУДУРУК ИИ». Барыын-Хемчик кожууннун улусчу театры.
2. «АРЕВЭГЭ КИРИП АЛДЫМ». Хандагайтының улусчу театры.
3. «БРЕВЕНЧАТЫЙ ЧУМ». Каа-Хем кожууннун улусчу театры.
4. «ААРТКЫШТЫГ АРТ». Бора-Тайганың улусчу театры.
5. «ОЮН ДАРТААКЫНЫҢ МААДЫРЛЫГ ЧОРУУ». Бай-Хаактың улусчу театры.
6. «ТАРАА» ("Буяның адашкылар"). Чадаананың улусчу театры.

МАРТ 19-та, 10.00 ш.

1. ЧАШ-ООЛ КУУЛАР «ИЛБИЛИГ ХААРЖАК». Эрги-Барлыктың улусчу театры.
2. «ӨНЧҮ». Тээлиниң улусчу театры.

3. НИКОЛАЙ КУУЛАР «УНДАРЛАДЫГ, УЯН ҮННҮГ ЫНАК-ШЫЛ». Ак-Довурактың улусчу театры.
4. Тожу кожууннун улусчу театры.
5. ШИРИИН-ООЛ ХЕРТЕК. «БУЯН АДАШКЫЛАР». Мугур-Аксының улусчу театры.

ТОЖУ ЧЕРНИҢ ӨЗЕК МАЛЫ

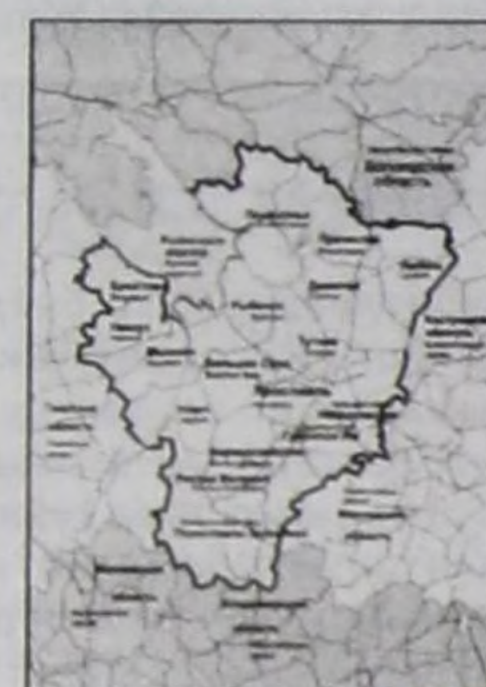
3-кү арында

ДОШ АДААНДАН БАЛЫКТААРЫНГА ЫНАКТАР

4-кү арында

АМУРЖЕ АҢТТАНЫ- РЫНГА БЕЛЕН

6-гы арында

УШУИСТ, ЭРТЕМДЕН КАДЫН

7-ги арында

«Шанхай» орнунга чаа филармония өргээзи турар

Тываның Чазак Баштыңының понедельник санында болуп эрттирип турар Аппарат хура-лынга яамылар удуртукчуларын аңгыда, кожууннар чагырыкчылары болгаш Кызылдың удуртукчузунуң илеткелдерин турумчуй берген дорт эфирге дамчыткан.

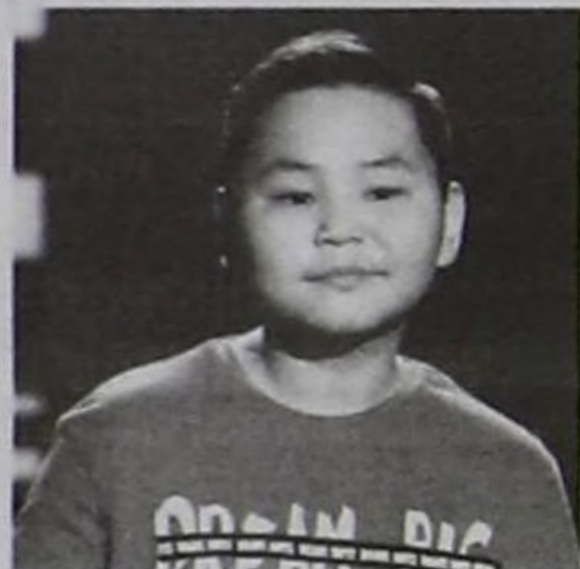
Шолбан Кара-оол чазак-чагырга ажилдакчыларынга тургускан бир негелдези — чончу көрүш болгаш ажилын ажык чорудары, кижилерин салып турар айтырыгларын билбээчеп эрттирип азы шиитпир үндүрбейн, тоомча чок чаңнаары күрүне ажилынга шуут дүүшпезин ол сагындырган. Ажилдың түңнели чүгле саазын кырында илеткел эвес, а чонга чедирер дузазы, харылап олурар адырынга чурттакчы чонга хомудал тургуспазы, бергелерни үезинде кичээнге ал, дарый шиитпир-лээри деп, Чазак Баштыңы сагындырган.

Кызыл хоорайда «Шанхай» деп чоннуң адаары микрорайоннуң чурттакчыларын чаа бажыңнарже көжүргөн соонда бустунган оран-савага арткан бокту үезинде аштап арыглааш, чаа тудугларны эгелээрин мэр Карим Сагаан-оол илеткеп тургаш айтырыгларга харылаан. Эрткен чылын хагынган №14 школы база бузар, «Шанхай» турган черге ниитизи-биле 20 ажыг чаа кат бажыңнар туттунар, күрүне филармониязының чаа ордузун генералдыг тудуг планы езугаар база-ла бо микрорайонга тудары билдинген. Филармония тудуунуң айтыры кандыг чаада чоруп турарын Чазак Баштыңы ылавылап айтырарга, культура сайыды Алдар Тамдын — Москваже удавас сургакчылап чорааш ол тудугну база федералдыг яамыга тода чугаалажырын илеткээн.

Үш дугаар сылдыс үнер болду-ла бе?

12 харлыг Булуң-Терек школазының 7 классчызы Ай-Херел Шулуу Москвага «Голос дети» деп Ай-Кыс биле Денберелдин ти-леп үнген ыры кон-курузунга төлептиг киришкеш келген.

Хей таладан сонуур-гаан айтырыгларга харылап, инек саап, хой кадарып билер мен, ада-иемге дузалажып ажилдаарыга ынак мен деп, Майкл Джексоннуң ырын ырлап, самнап турар өткүт үнүг, боду боп-борбак-даа болза, дыка ээлгир шимченгир оол көрүкчүлери кайгаткан. Шилип алган башкызы сураглыг «Сансара» деп ырын күүседикчи болгаш автору Баста деп ыраажы.

Төлептиг мөгеге селемени Тываның мурнундан белекке берген

Улан-Удэге март 12-15-те болуп эрткен Россияның хостуг хүрешке чемпионадын-га Тыва Чазактың даргазы Бурятияның удуртукчузунуң чалааны-биле сургакчылап четкеш келген.

Ажыдышкын үезинде Тываның мурнундан сөс алгаш Чазак даргазы Шолбан Кара-оол Олимпиаданың 3 дакпыр чемпиону, Күрүне Думазының депутаты Олимпиадаже шилилге маргылдааның хундүлүг аалчызы Бувайсар Сайтиевке тыва чоннуң мурнундан төрттүнген хуну-биле байыр чедиргеш, ак кадак-биле экер эрес эрниң эдилээр селемезин белекке сөңнээн.

Маргылдаа эрттирген Бурятияның 3 мөгези шаңналдыг черлерже кирген. Евгений Жербаев (мөңгүн медаль), Балдан Цыжипов (хүлөр медаль), Алдар Бальжинимаев (хүлөр медаль).

Бир дугаар черлери барык шупту деңгилерде сураглыг, делегей чемпионнары спортчулар алган. Чаа аттардан чүгле 57 чедир килге бистиң Начын Монгуш-вус тиилеп үнө халып келген, а 65 килде Загир Шахиев алдын медальга төлептиг болган.

Чемпионаттың түңнелдери:

57 кг. 1. Завур Угуев (Дагестан) 2. Начын Монгуш (Тыва) 3. Абукабар Муталиев (Дагестан) болгаш Азамат Тускаев (Москва обл).

61 кг. 1. Абасгаджи Магомедов (Дагестан) 2. Муслим Мехтиханов (Дагестан) 3. Чермен Тавитов (РСО-Алания) болгаш Алдар Бальжинимаев (Бурятия).

65 кг. 1. Гаджимурад Рашидов (Дагестан) 2. Загир Шахиев (Дагестан) 3. Курбан Шираев (Дагестан) болгаш Абдулмажид Кудиев (Дагестан).

70 кг. 1. Исраил Касумов (Красноярск край) 2. Евгений Жербаев (Бурятия) 3. Чермен Валиев (РСО-Алания) болгаш Абдула Ахмедов (Санкт-Петербург).

74 кг. 1. Заурбек Сидиков (ХМАО) 2. Разамбек Жамалов (Дагестан) 3. Магомед Курбаналиев (Дагестан) болгаш Магомедрасул Газимагомедов (Дагестан).

79 кг. 1. Малик Шаваев (Крым) 2. Ахмед Усманов

(Дагестан) 3. Гаджи Набиев (Дагестан) болгаш Радик Валиев (РСО-Алания).

86 кг

1. Артур Найфонов (ХМАО) 2. Даурен Куруглиев (Дагестан) 3. Ахмед Гаджимагомедов (Дагестан) болгаш Магомед Рамазанов (Дагестан).

92 кг

1. Магомед Курбанов (Дагестан) 2. Анзор Уришев (Красноярский край) 3. Сослан Кцоев (РСО-Алания) болгаш Азамат Закуев (Крым).

97 кг. 1. Алихан Жабраилов (Дагестан) 2. Асланбек Сотиев (Ставрополь край) 3. Знаур Коциев (Чувашия) болгаш Хох Хугаев (РСО-Алания).

125 кг. 1. Сергей Козырев (Чувашия) 2. Ацамаз Теблов (ХМАО) 3. Балдан Цыжипов (Бурятия) болгаш Анзор Хизриев (Санкт-Петербург).

Келир үениң гроссмейстеринге бажың айтырыын шиитпирлежир

Бурятияга сургакчылап чорааш Тыва Чазактың даргазы ын-да өөренип турар студентилер болгаш хууш ыдыраа школазының өөреникчизи ырааккы

Чөөн чүктүң Федералдыг округта спорт масте-ри деп атты чедип алган шыдыраачы Тамерлан Чындыгыр-биле, ооң авазы болгаш тренер башкызы Инна Иванихина-биле Алексей Цыденовунуң кабинетинге ужурашкан.

Тамерлан Самагалтайдан Кызылче 6 ажы-төлдүг өг-бүлө көжүп кээрге, 2 класстан эгелээш немелде өөредилге төвүнге шыдыраа бөлгүмүнчө барып эгелээш. Салымныг оол маргылдааларга эки көргүзүлгү кылдыр ойнай бээрге, талантызын сайзырадыры-биле Улан-Удэге Иванихинаның Сибирьде билдингир апарган хуу школазынче мергежилин бедидери-биле өөредип чорудупкан. Чөөн Сибирьде болгаш Ырааккы Чөөн чүктүң Инна Саяновна чаңгыс борбак херээжен гроссмейстери болгаш Россияның, Европаның анык чемпиону. Ужуражылга үезинде ол Тывадан келген кызымак өөреникчизин деткип, дыштыг өөренип-чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлежип бээрин ийи удуртукчудан дилээн. Алексей Самбуевич-даа Шолбан Валерьевич-даа гроссмейстер кылдыр өзүп болур оолдун чүткүлүн деткип, дуза чедирерин азаан.

Саяна МОНГУШ
белеткээн.

ОВААРЫМЧА ЧОГУ-БИЛЕ БЕ?

Республиканың Онза байдалдар яамызы болгаш республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектерининг талазы-биле албан черлери март 13-14 хуннеринде Тываның девискээринге күштүг шуурган хадыырын баш бурунгаар дыңнадып, ырак-узак оруктуг черлерже, тайга-таскылче ол үеде чорбазын сүмелеп турган. Ындыг турбуже республиканың чурттакчыларының чамдыызы сагындырыг медээлерни, кичээндириглерни херекке албайн, ырак-узак черлерже чорупканы илэрээн.

Март 13-те 20 харлыг анык оол Би-Хем кожуунуң Аржаан суурдан Кызыл кожуунуң Ильинка суурже тайга-таскыл ажыр аъттыг чорупкаш, орукка аза бергенин, Би-Хем кожууну, Ильинка суурну эрте бергенин дугайында бодунуң телефонундан долгааш, дыңнаткан.

Анык оолду каш хонук дургузунда Онза байдалдар яамызының ажилдакчылары, дилээштин-камгалал отрядының кежигүннери, Би-Хем биле Кызыл кожуунуң чурттакчылары дилээш, тыппайн турар. Хову-шөлдерде, тайга-таскылда харны шуурган дескилей хадып каапканы, ис-чамның көзүлбөзи дилээштин чорударын нарыбаткан.

Март 14-түн кезээ 20.00 шак үезинде

Би-Хем кожуунуң Тарлаг суурдан үш километр хире ырак черге 29 харлыг эр кижиниң өлүг мага-боду тывылган деп медээ кожуунуң иштиги херектер эргелелин дежурный кезээнге кирген. Иштиги херектер ажилдакчылары өлүг мага-ботту шинчилеп көргөш, ону өлүгенин демдектери чок, боду доңуп өлгөн чыгыгы деп баштайгы түңнелдерни үндүргенер. Ынчалза-даа ооң доңуп өлгенин чылдаганын илередири-биле Россияның Истелге комитетининг Тыва Республика талазы-биле эргелели баштайгы истелге ажилдарын чоруткан.

Март 13-14 хуннерде эр кижиге Тарлаг суурда төрелдерининг ажил-агынынга дузалажып турганы, март 14-те хундус 15 шак үезинде Аржаан суурже чадаг чорупканы истелге үезинде билдинген. Аржаан суурдан Кызыл хоорайже чоруур ужурулг турганын ооң төрелдери иштиги херектер ажилдакчыларына дыңнаткан.

Эр кижиниң Тарлаг суурнуң чоогунга доңуп өлгенин чылдаганын илередири-биле суд-медицина экспертиза ажилдарын чорудар деп шиитпирлээн. Ооң доңуп өлгенин өске-даа чылдаганын тодарадыры-биле истелге-хыналда ажилдарын уламчылап турар. Ол кижиге доңуп өлгөн бе азы ооң оваарымча чогу бе, өлүрүкчү кем-херек үүлгедии бе деп айтырыгларга харыны истелге көргүзе бээр.

“Тыва медиабөлүктен” медээ.

2021 ЧЫЛ – УЛУСЧУ ЭГЕЛЭЭШКИННЕР ЧЫЛЫ

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле, регионнуң Экономика яамызы тергин дээн 10 улусчу эгелээшкinnerни боттандырынга республика бюджетинден субсидия бээр чурумну ажилдап кылган.

Баштай муниципалдыг деңгелге, оон республика чадазынга улусчу эгелээшкinnerни шилиир. Тываның муниципалдыг тургузулганын улусчу эгелээшкinnerни санал-оналын 2021 чылдың февраль 18-тен эгелеп чыыр. А республиканың конкурс комиссиязы 2021 чылдың март 25-те тергин дирткен 10 улусчу эгелээшкinnerни түңнел үндүрер.

Онза дирткен эгелээшкinnerни шилиттинеринге кол негелделер:

— улусчу эгелээшкinnerни чон ортузунга калбаа-биле сайгарып чугаалашканы;

— улусчу эгелээшкinnerни боттандырганын ооң ачы-дузазын алыр чоннуң үлүг-хуузу;

— улусчу эгелээшкinnerни боттандырынгче бюджеттен дашкаар хаара туткан акша-хөреңгиниң хемчээли.

Бир улусчу эгелээшкinnerни боттандырынгче-ле 2,4 млн.руб. түңнүг бюджет акша-хөреңгизин угландыар.

Субсидия бээрининг негелдеси езугаар, улусчу эгелээшкinnerни инициаторлары бүдүрүлгө угланышкinnerни төлөвилел боттандыар деп турар болза, боттарындан 400 муң рубльди кириштирер ужурулг. Чижээ, туризмни сайзырадыр, бүдүрүлгө база ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлин улгаттырар дээш бүдүрүлгө шөлдерин эде дерип-чепсеглээринче, чаартырынгче угланган төлөвилелдер бооп болур.

А бир эвес эгелекчи төлөвилел социал угланышкinnerни болза (этноко-воркинг, ойнаар шөлдер организаастаары, аржааннар аштап-арыглап, чаагай-жыдары дээш оон-даа өске), төлөвилелдин эгелекчизи 200 муң рубльди кады акшаландыары көрдүнгөн.

Улусчу эгелээшкinnerни боттанылганы-биле, чурттакчылыг черлериниң социал-экономикиг хөгжүлдө айтырыгларын шиитпирлээринге чонну хаара тудуп, бодунуң күш-ажылы дээш харысалганы бедидерин чедип алыр көрдүнгөн.

“Улуг-Хем” солуну.

ТОЖУ ЧЕРНИҢ ӨЗЕК МАЛЫ

Тожу кожуунда хоочун ивижилер, дөрт ажы-төлдүн ада-иези Борбак-оол база Алдын-кыс Колдарның кайызының-даа ада-иези иви малдап чораан болгаш арга-дуржулганы улуг. 1980 чылдарда совет үеде, чүгле чаңгыс төрөл бөлүк безин 300-400 баш ивилерни өстүрүп чораанын олар эки сактыр. Ынчангаш амгы үеде кол сорулга база-ла малдың баш санын өстүрүп, көвүдедири болур.

Ивижилер чоокта чаа Өдүген тайгазын О-Хем тайгазының девискээринде, Чеди Ат-Чол деп черже көжер

өстүрери онзагай болгаш берге. Аңаа кажар-хораа тутпас, сизген белеткевес. Ивиңиң чиир оёду тускай: тайга-сында чойган, пөштер болгаш шивилерге үнер шулун, чаат, чаак; а чайын, тайга көгү, тайга чечээ-биле амыдыраар ховар мал. Аң төрөлдиг болгаш, тайга-сынга тускай одар-белчириге карак салбайн, ызыртыр кадары негеттинер.

"Мурнуку чылдарда ивижилерге күрүнениң талазындан доктаамал үндүрүп берип турган деткимче акша-хөреңги (дотация) база үзүктели бээр, ооң кадында ай санында ап турар акша-шалыңы бар эвес. Ынчангаш мээң кады төрөөн дүңмам, күдээм амгы үеде улуг хөгжүлдени алган

ужурга таварышкан. Чүге дизе, бо чылын Өдүгенге канчаар-даа аажок улуг хар дүшкен; кижиниң хөрээ чедип турар, ивилерниң чүгле бажы болгаш кудуруу көстүр. Ооң-биле чергелештир бо муңгаш тайга эзимде сөөлгү чылдарда адыг, бөрү көвүдээни берге байдалды тургускан. Ынчангаш хар эвээш, иви малды өстүреринге таарымчалыг черни шилип алганын өг-бүлениң херээжен ээзи Кол Алдын-кыстың кады төрөөн угбазы, улуг дузалакчы, сүмелекчизи Аида Комбу демдегледі.

Иви — Тожу черниң өзек малы. Ону

туризм адырын сайзырадыры-биле ырак узак черден көшкен улус бо.

Кызыл — Тоора-Хем аразында ауторуктан ырак эвес, бедик хая, кашпал эдээнде ивижилерниң турлаанга, турисчи баазаны аядып, хөй аалчыларны хаара тударынга таарымчалыг байдалдар бар. Бо чер эм ояттар-биле база байлак. Ооң-биле чергелештир Чеди Ат-Чол тайгазының бажында, турисчи кокпа оруктар болгаш фоточурукка тырттырып ап болур бойдус чурумалдыг чараш черлер, ол ышкаш балык-байлаң чок-даа бол, улуг эвес хөлчүктөр база эвээш эвес.

Чоокта чаа, күдээмниң кады төрөөн дүңмазы Амир Кол база кээп чорду. Боду күш-культура башкызы кижилер болгаш маңаа даглыг черге хаактаар (лыжа) бааза аядыр болза таарымчалыг чер-дир деп бодунуң бодалдары-биле үлешти. Кады демниг аялдарын ийи кудашкы дугуруштувус — деп, Аида Комбу чугаа-зын уламчылады.

Амгы үеде ивижилер Тыва Республиканың Чазааның болгаш Көдээ ажил-агый яамызының деткимчези болур кыжын чурттаар чылыг майгын-

ныг, ооң-биле чергелештир спутник таварыштыр харылзажып, чугаалажыр телефоннуг.

Удавак ивижилерге эң чымыштыг үе — апрель-май айларда чаш малды камгалап алыр, төрүлде эгелээр. Иви анайы төрүттүнген соонда, 30 минута болгаш туруп кылаштай бээр, 2-3 хонгаш боду ояттай бээр. Бо чылын ивижилер 30 ажыг чаш малды камгалап алыр сорулгалыг.

Мерген ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТАЙЫЛБЫР: Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының мал ажил-агыйын сайзырадыр талазы-биле килдизиниң дыңнатканы-биле алырга, Тожу кожуунда "Шулун" болгаш "Өдүген" деп 2 иви ажил-агыйы бар.

Красноярск крайның Эвенкий районундан эккелген 1000 ажыг уксаалыг ивилерни өстүрүп, азырап турар "Өдүген" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө база 270 ажыг ивилерлиг "Шулун" көдээ ажил-агый кооперативинге Тывада бо ховар, чараш азырал малдың баш санын өстүрери-биле республика болгаш федералдыг бюджеттен чыл санында (субсидия) дузаламчы акша-хөреңгини үндүрүп берип турар.

Үстүндө ады кирген ийи ажил-агыйда хаара туттунган 19 турлагларда, 30 ажыг иви өг-бүлелерниң, төрөл бөлүктөрүнүң кежигүннери бир баш ивиге онааштыр 1200 ажыг рубльди чыл санында ап турар.

Иви малдың баш санын өстүрүп, көвүдөдир талазы-биле субсидия, дузаламчы акшаландырылышкын айтырыгларынга хамаарышкан ээлчеглиг хуралды удавак эрттирер болганын республиканың Көдээ ажил-агый яамызының специалистери дыңнадып турар.

Чымыштыг иште — малчыннар

АДАЗЫ ЧЫЛГЫЧЫ, ОГЛУ ФЕРМЕР

Борис Серемаевич Ондарның күш-ажылчы намдары 1974 чылда Иймеге тургустунган Ленин атыг колхозтан эгелээ. Бедик бүдүрүлгө көргүзүлгө дээш Борис Ондар хөй удаа Хүндүлел бижиктер, акша шаңналдары болгаш өртектиг белектерни колхозтун баштаар чери, совхозтун дирекциязы, кожууннун чагыргазындан ап келген. Аныяк чылгычыларга өгбелерден дамчып келген бурунгу мергежилдин дугайында херек арга-сүмени, байлак арга-дуржулганын дамчыдып чоруур, салган сорулгазын күүсетпээнде сагыжы амыравас, топтуг, ажилгыр кижилерниң бирээзи.

1989 чылда Тыва Республиканың Наадымын катап байырлап эгелээнде, ынчан аът чарыжын Боомдан амгы үеде Тос-Булак чоогунда амгы «Кадарчыга» тураскаал чанынга чедир чарыштырган. Аңаа Чөөн-Хемчик кожууннун Ийме сумузундан Борис Серемаевич Ондарның Хүлбүс-Хүрөң шолалыг, Петр Монгуштун мунган аъды улуг чүгүрүк аъттар чарыжына эртип келген. Бо чижек Борис Серемаевичиниң чылгычылап чораан ажил-чорудулгазындан бир көскү, онзагай чижек.

Борис Ондарның 2008, 2009, 2010 чылдарда көргүзүлгөри мындыг: 67 беден 64 кулунну, дараазында чылда 76 беден 72 кулунну, 2010 чылда 80 беден 72 кулунну алгаш, чаш мал бажын ийи чыл 100 хуу, 2010 чылда 98 хуу болган. Ынчан ниити чылгызының бажы 168, 190, 195 баш чедир өскөн. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының Хүндүлел бижии-биле 2009 чылда шаңнаткан. Иймеде Ленин атыг колхозтун, ооң соонда Карл Маркс атыг совхозтун, эрткен чүс чылдың тозан чылдарындан бээр эде адаттыг-ганда Улаан-Бура муниципал-унифарлыг бүдүрүлгениң дуржулгалыг чылгычызы Борис Серемаевич биле Чойганмаа Ашак-ооловна Ондарларның өг-бүлезинге үшкү төлү болуп бичии Каң-оол 1986 чылда төрүттүнгөн.

2004 чылда Каң-оол Ондар Хер-Тайга ортумаа школазын дооскан соонда Тываның көдээ ажил-агый техникумунга өөренип кирген. "Фермер" тускай мергежилди чедип алган аныяк кижилер ада-иезиниң изин истеп, 2013 чылдан бээр Иймеге арат-тараачын ажил-агыйын тургузуп алгаш удуртуп эгелээ. Удаваанда Каң-оол Борисовичиниң аказынындан аңгы, бодунуң коданынга инек, бызаалардан аңгыда чылгы малдың баш саны чылдан чылче өзүп көвүдөөн, малдың чаш төлүн камгалап алыр, баш санын өстүрер болгаш продуктулуг чоруун чылдан

чылче өстүрер дээш күженишкиннерин үндүрүп келгени хилис барбаан.

2015 чылда ниити мал бажын 672, 2016 чылда 746, бо чылын 882 баш чедир өстүргөн, төрүүр хойларының баш саны база чылдан чылче өзүлдөдү, эът, сүт бүдүрер планнарын чедишкенин күүседип чоруур. Хөглүг, дыңнангыр, баштак аажы-чаңгыг чоок, чаңгыс чер-чурттугларында-даа дузалажыксаар аныяк фермер сумунуң хөй-ниити ажилдарына, Чадаананың Үстүү хүрээзиниң тудуун кылып турган үеде болгаш өске-даа хем-чеглерде кезээде-ле киржип, деткиччилеп, "дуза дилээн" чонунга чажам дивейн, дузалажып келген. 2016 чылда республикага боттанып эгелээ "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" төлөвилелдин Баян-Таладан киржикчилери Лада Бойдуевна, Чаян Сергеевич Ооржактар Каң-оол Борисович Ондарның өдээндөн дунгужун төрүүр аныяк хойларны керээ езугаар садып алганнар.

Каң-оол Ондарның өстүргөн чылгызындан чүгүрүк, янзы-бүрү чоруктуг аъттарны кожуунга чылдың-на чаңчыл езугаар эрттирип турар аът чарыштарында, Тыва Республиканың малчыннар Наадымының үезинде чарышка кириштирип турар. Аңгы-аңгы хем-чээлдерге дуржулгалыг чылгычының оглунуң салган аъттары шаңналдыг черлерни ап турары — ооң улуг чедишкенин, аказының оглунга дамчыдып берип чоруур байлак дуржулганы, арга-сүмезинде бооп чадавас.

Вячеслав МОНГУШ,

«Чаа орук» солуннун кол редактору.

Чоннуң сонургалы

ДОШ АДААНДАН БАЛЫКТААРЫНГА
ЫНАКТАР

Эрткен дыштаныр хүнде Сукпак суурнун балыкчылары Улуг-Хем кыдыына чыылгаш, дош адаандан балыктаарына, боодалгага, төвек теверинге база өрүглүг хендир аргамчы тыртыжарына маргылдааларны эрттирген. Ол хүн аңаа эр хиндиктиг хөй улус чыылгаш, амданныг аъш-чемни белеткеп, арыг агаарлыг черге мага-хандыр дыштанып алганнар.

Маргылдааларны улуг дуржулгалыг балыкчы, организакчы, Сукпак ортумак школазының башкызы Дайынчы Каракаевич Сааяның 60 харлаан юбилейлиг төрүттүнген хүнүгө тураскаадып эрттирген.

— Бөгүн бис мында чыгып келгеш, дош адаандан балыктаарының кышкы сезонун үдөп, чайгы балыктаашкынче киреринге белеткенип турарымыс ол — деп, Дайынчы башкы чугаалады. — Баш бурунгаар дугуржуп турганымыс-биле бөгүн мында хөй кижичыылган-дыр — школа башкылары, ажилчыннары, Сукпак суурнун балыктаарына сонургалдыг чурттакчылары.

Маргылдааларга шылгарааннарны шаңнап-мактаар шаңналдарны бистиң суурда чурттап, чедишкенин ажилдап турар сайгарлыкчы Александр Сенников бодунуң акшазы-биле биске садып берген — деп, Дайынчы Каракаевич

улаштыр чугаалады. — Боду бөгүн кээп шыдавайн барды, өскээртен балыкчы эштери чедип келген, оларны Тожуе үдөп каар дээш, чыдып кагды. Ол эвес болза, бистиң аравыска турар кижичыылган-дыр. Ажилы хөй, хостуг үе-шагы эвээш-даа болза, бисти үргүлчү деткип чоруур. Оолдар артыкшылдыг балык туткан болза, садып ап-даа турар-ла кижичыылган-дыр. Черле бисти хөлчөк деткир.

Сукпак суурда балыктаарына сонургалдыг улуг-даа, аныяк-даа назылыг эрлер хөй. Ам олар часкы, чайгы балыктаашкын үлеринге белеткенип кирипкеннер.

Хенче-Кара МОНГУШ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

УРАН СӨСТҮҢ ЧЕЧЕННЕРИ

"Сорунза" бөлгүмүнүн киржикчилери.

1999 чылда ЮНЕСКО-нуң 30 дугаар сессиязының чиңгине конференциязына Бүгү делегейниң поэзия хүнүн чылдың-на март 21-де демдеглээр деп шиитпирлээн. Бир дугаар поэзия хүнүн Парижке демдеглээн.

Бистиң шүлүкчүлери, чогаалчыларымыс, поэзияның мөгейикчилери, Тываның күрүнө университетинин филология салбыры поэзия хүнүн чылдың-на демдеглеп эрттирип турар. Ылаңгыя Мария Күжүгеттин удуртуп турары «Сорунза» бөлгүмү ол хүнү улуг өөрүшкү-биле манап, байырлаарлар. Мария Күжүгет филология салбырында литературлуг музейниң эргелекчизи болбушаан, «Сорунза» бөлгүмүн удуртуп турар.

Бөлгүмче шүлүк, чогаал сонургаар күзелдиг студентилер, өске-даа адырда ажилдап чоруур улус назы-хар барымдаалавайн барып, башкы, шүлүкчү, очулдурукчу, эртемден Мария Күжүгеттин арга-сүмезин ап, өөренип, боттарының талантызын сайзырадып чоруурлар. Оон аңгыда, өөредилгезин доозупкан-даа болза, ам-даа «Сорунзаның» кежигүннери болуп, литературлуг музей-биле харылзаазын үспейн, ам-даа өөренип чоруурлар хөй. Оларның аразында билдингир аларган шүлүкчүлөр Шончалай Мааты-оол, Эрес Кол дээш оон-даа өскелер. Эң-не улуг назылыг кежигүнү 80 ажыг харлыг Ирина Монгуштуң чоокта чаа «Чаялгалыг Хемчик Тезим» бирги ному чырыкче үнген.

Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал суурда ажилдап чоруур Шолбан Соян башкызы Мария Күжүгетке дузалажып, бодунуң үезинде бөлгүмүнүң даргазы болуп ажилдап тургаш, уттундурбас белекти арттырып каан. Ол чүл дээр, «Сорунзаның» шынзылга бижии, хөрек демдээ болгаш таңмазы болур.

Байырлыг хемчегни хоочун башкы Екатерина Чамзырын 4-кү курсчулары-биле удуртуп эрттирген. Байыр-лалды чогаалчы, башкы Мария Күжүгеттин шүлүктери, ыры болу берген шүлүктери аян кирип каастап турган. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери Надежда Наксыл, Анзат Куулар келгеннерге боттарының талантызын көргүзүп, сагыш-сеткилдин эми-дому болур оюн-баштак көргүзүүн бараалгатканнар. Филология салбырының студентилери-даа, башкылары-даа аксын ажарга-ла ыры-шүлүк төктүп турар дээр болза, чазыг болбас. Оон аңгыда, Тываның гуманитарлыг эртем-шинчилел институтунуң эртем ажилдакчызы Уран Донгак студентилерге поэзия, шүлүк тургузуунуң болгаш оон онзагайларының дугайында Мария Күжүгеттин шүлүктеринге даянып лекцияны кылган.

Ынчангаш «Сорунза» бөлгүмүгө, ооң кежигүннеринге, Мария Күжүгетке болгаш республикавыстың бүгү-ле шүлүкчүлеринге, поэзияның мөгейикчилеринге байыры чедирип, чогаадкычы ажил-ижи ам-даа улай сайзыраарын күзеп каар-дыр бис.

Чыжыргана СААЯ.

Чалгаа башкарыкчы
компанияларны арыглаашкынга
таварыштырарын сүмелеп турар

Күрүнө Думазында ак сеткилдиг эвес коммунальщиктерниң чөпшээрелин казыыр ажилды дүргедедир хөрек деп, Күрүнө Думазының парлалга албаны бижип турар.

Өнчү-хөреңги эзлеринден хомудалдарны шудургу көөрү-биле, ак сеткилдиг эвес башкарыкчы компанияларның шупту бажыңнарының чөпшээрелдерин реестрден үндүрер хоойлуну Хоорайның чуртталга инспекциязы-биле үлежир хөрек. Бо таварылгада чалгаа башкарылга компаниялары-биле байырлажыры чурттакчы чонга белең апаар. Күрүнө Думазының Хыналда болгаш чурум доктаадыр комитеттин даргазының оралакчызы Наталья Костенконуң ажилдап кылганы бо хоойлу төлөвилели бир дугаар хүнде март 15-те «Чаңгыс демниг Россия» фракциязына сайгарылгаже кирген.

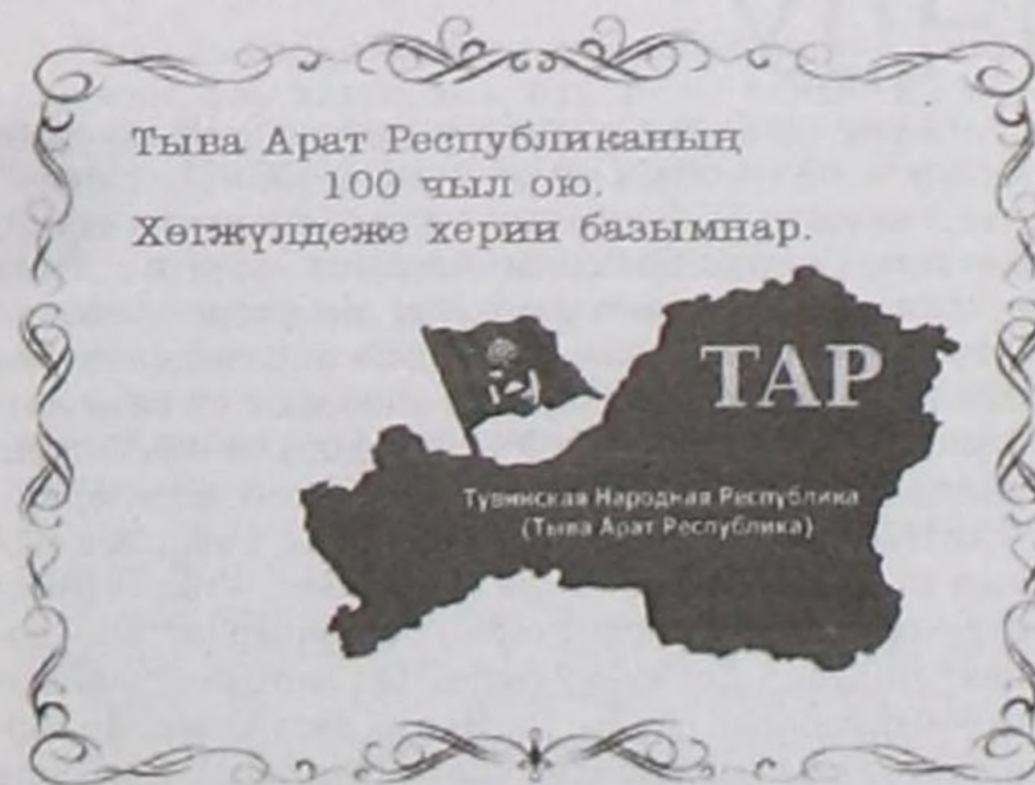
Боттарының хүлээлгезин багай кылган башкарылга компанияларына чурттакчыларның хомудалдары амгы байдалга болганчок салдар чедирбес. Чүге дээр, оран-сава инспекциязының «холу хүлүглүг» дээрзин «Парламент солунунга» Наталья Костенко тайылбырлаан. Хоойлу езугаар башкарылга компаниязының чөпшээрелин казып болур, чүгле чөпшээрел комиссиязынче чогуур документиленни дужаар. Оон соонда ол албан чери чуртталга коммунал ажил-агыинга ажилдаар, ажилдавазы билдине бээр.

Ынчалза-даа, комиссия шын шиитпирни хүлээп алзын дээр болза, оон чылдагааннары турар: ак сеткилдиг эвес башкарылга компаниязының шупту бажыңнарын реестрден оран-сава инспекциязы үндүрген турар ужурулуг. Ынчалза-даа ону чүгле техниктиг чылдагааннар-биле кылыры болдунмас. Колдуунда ийи-чаңгыс кижилер хомудаар, чурттакчылар килеңнең чагаалар тудуп алгаш үстүкү черлерге дүвүредип маңавайн, чедер-четпезин шыдажып чурттап чоруур улустун бажыңнары башкарылга компаниязының курлавырына артып калыр.

А бистиң республикада база багай ажилдыг башкарылга компаниялары бар. Бо ажилдың талазы-биле хоорай чурттакчылары айтыргыны кирип болурун дыңнадып тур. Чижээ, Кызыл хоорайда чаагайжыттыг бажыңнарын байдатып көскү болгай, а чурттакчылар ол харылап турар башкарылга компанияларының эреңгей ажилын көрүп, хомудалдарны бижип турары чөптүг.

Бистиң корр.

2021 ЧЫЛ – ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫ

Тываның Баштыңы Дээди Хуралга Айыткалын чугаалап тура, ТАР-ның 100 чылын база онзагайлап демдеглээнин номчукчуларывыска база катап сонургадап, улуг юбилейлиг чылды бедик көдүрлүүшкүнүг, ажил-агыйывыста чедишкннерлиг уткуп байырлаарынче кыйгырдывыс.

«Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Азия Төвүнге чаа күрүнени – Тыва Арат Республиканы (ТАР) чарлаанының юбилейлиг 100 чылынче кирип келгенненис бо.

Көшкүн чон күрүнө турбаан байдалдан кыска хуусааларда шапкыны-биле көңүс чаа чуртталгаже орутук эрткен. Күрүнө тургузуунуң бүгү-ле имдемдери-биле – сүлдө демдектиг, тутуг, Үндөзүн хоойлулуг, эрге-чагырга органнарлыг тускай күрүнө апарган. Бо бистиң чонувустуң бүгү-ле чедишкннери-биле болгаш чидиригери-биле катая үнөзи чок төөгүлүг чүгү-дүр. Бо хүнде ТАР-ның төөгүзү ону эң-не делгереңгей ханы шинчилээрин, билип аарын болгаш сайгарып боданырын негеп турар. Ында бижиктин, тыва литератураның, уран чүлдүң, кадык камгалал болгаш өөредилге системаларының куруг черден эгелеп тургустунганының, күш-ажыл чорудулгазының хевирлерин дилеп эгелээнинин төрүттүнген дазылдары бар. Бистиң мурнувуска чораан салгалдың эң-не үнелиг арга-дуржулгазы болза – чаартылгаже кайгамчык чүткүлү.

20-ги чылдарның соонда чарлаан капиталистиг эвес сайзыралдың курузу Тываны модернизастаарының бир аргазы бооп турган. Ону чорудуп турганының үезинде республиканың социал-экономикаг болгаш культур-луг сайзыралына эвээш эвес чедишкннер чедип алдынган. ТАР-ның эде тургустунушкуну эрге езу-чаңчылдыг ниитилелче чаа чүлдери кириштирерин таварыштыр эртип турган.

30-ги чылдар үезинде Тыва совет күрүнениң найыр-алчы дузазына даянып алгаш, боду бижиктиг апарган, 10 чыл эрткен соонда чурттакчы чоннуң бижикти билири 1,5 хуудан 65 хууга чедир өзе берген. Школаларның саны 7-ден 70-ге чедир өскөн, өөреникчилериниң саны барык 10 катап өскөн. Национал кадрларны чедишкнни-биле белеткеп эгелээн – Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң (ССРЭ) өөредилге черлеринге ол чылдарда улус ажил-агыйының болгаш социал адырның янзы-бүрү органнарына ажилдаар мергежил чедип алган 826 ажилдакчыларны белеткээн.

ССРЭ-ниң дузазы, үнөзи чок онзагай турган, ынчалза-даа бистиң ачаларывыстың болгаш кырган-ачаларывыстың ынчангы салгалына хамааржыр чүл болур оларның күш-ажылче чүткүлү, чаа чүлдери билип алыксаар күштүг күзели бөгүн биске сагыш-сеткилдин дүтүндүрбас хөлээшкннин арттырып турар. Амдыгаа эдэр суурларда уруглар улусчу тудуг чорудар арга-биле бистиң улуг салгалывыстың тудуп кааны ол школаларда өөренимшаан хевээр.

Ол чылдарның ажилчыннары школа, уруглар сады, эмчи бажыңнарын тударын бодунуң чуртталгазының кол херээ кылдыр хүлээп ап, бодунуң күзелин долу бердинишкн-биле амдыралга боттандырып турганнар. Ол хей-аът болгаш арга-дуржулга бо хүн безин чугула болур.

Тываның XXI-ги вегинде аныяк салгалга ылап-ла оларны – хей-аът болгаш арга-дуржулганы эң-не күштүү-биле аядары, таныштылары херек.

2021 чыл дээрже Тываның сайзыралына улуг үлүүн кириштирген тергин кижилеривисти, өг-бүлөвистиң, республикавыстың төөгүзүнүң кайгамчык болуушкуннарын сактып, ада-өгбелеривис амгы бо кайгамчык сайзыраңгай үеде салгалдары аас-кежиктиг чурттаар кылдыр арттырган мөңгө изин утпазы – бистиң хүлээлгевис. Эрткен үени сактыр, амгы үеде чоргаарланыр, келир үеде бүзүрээр ужурлуг бис».

“Улуг-Хем” солуну.

БУРУНГААР ЧҮТКҮЛДҮГ АНЫЯКТАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Чөөн-Хемчик кожуунунуң Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө эргелелиниң начальниги Кежик Радикович Сандак 1993 чылда Чадаана хоорайга төрүттүнгөн. Үе-черге эш-өөрлери-биле демей ол “Радуга” уруглар садына барып тургаш, 2000 чылдан 2007 чылга чедир Чадаананың №1 ортумак школазына өөренип. 2007-2008 өөредилге чылында

Кежик Сандактың эки өөренирин, корум-чурумнуун барымдаалааш, Тыва Республиканың аграр-лицейинче өөрөзүн чоруткан. 2011 чылга чедир лицейге өөренип, ортумак школына тергин эки демдектер-биле чедишкнниг дооскан.

2012-2016 чылдарда Кежик Москвада Россияның күрүнениң аграр-университетиниң К.А. Тимирязев аттыг академиязына кирип алгаш, “Күрүнө болгаш муниципалдыг башкарылга” деп тускай мергежил-биле төрөзүн Тывага чынып келген. Тускай мергежилдиг аныяк кижиге 2016 чылдың августтан эгелеп Кызыл хоорай мэриязының социал-политика департаментизинге бирги категорияның специализи албан-хүлээлгеге ажилдап тургаш, 2017 чылдың март 15-тен бээр Чөөн-Хемчик кожуунунуң чагыргазының Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө эргелелиниң начальнигиниң түр када хүлээлгезин күүседип ажилдап турган.

Кежик Сандактың социал-хөгжүлдө, чонга буянныг ажил чорудар угланышкынныг ажил-чорудуун барымдаалап, Чөөн-Хемчик кожуунунуң адалар чөвүлелиниң кежигүнү, саң-хөө талазы-биле оралакчы кылдыр томуйлаарга, ол билиг-мергежили-биле чергелештир хей-ниити ажилдарына идепкейлиг кирип, социал байдалы берге хей ажу-төлдүг өг-бүлөлөргө, инвалидтерге, хоочуннарга чөптүг дузаны чедирер дээш бот-тук ажилдарны чорудуп, адалар чөвүлелиниң кожунуң девишкээринде бүгү чурттакчылыг сумуларына, Өвүр, Барыын-Хемчик кожууннарга болуп эрткен ужуражылгаларына доктаамал кирип келген. Кежик Радикович Чөөн-Хемчик кожунуң чагыргазында Күш-ажыл болгаш социал-хөгжүлдө эргелелиниң удуртукчузу, бурунгаар чүткүлдүг аныяктарның бирээзи.

Бистиң корр.

Хүннүң медээлери

Сакман ажилына ижигишкн

Республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринден сакман ажилынче 324 сургуулдарны хаара туткан.

Тываның күрүнө университеди час санында-ла республиканың көдээ ажил-агыйларына дузалажып, студентилерни сакмачыладып чорудуп турар. Бо чылдың чакы үезинде көдээ ажил-агый факультетиниң 2-ги болгаш 3-кү курузунуң 75 студентизи республиканың 16 ажил-агыйына дузалажыр. Ол малчыннарда мал оолдаашкынын чидириг чокка эрттиреринге дузалажып турар.

Март 10-да 38 студент тос ажил-агыйже үелге ёзугаар чорупкан. Хуваалданы республиканың Көдээ ажил-агый яамызының кириген чагы ёзугаар чорудуп турар. Моон мурнунда өөренип турар оолдар, уруглар Өвүр кожунуң «Адарган», «Торгалыг», «Кошкарлыг», «Мургуштуг», Эрзинниң «Бай-Хөл», «Мандала», «Уургай», Сүт-Хөлдүң «Амык», Бии-Хем кожунуң «Аныяк» дээн чижектиг улуг уксаажыдылга ажил-агыйларына шээр малды ажаап-тежээринге дузалашкан.

Бо чылын студентилерниң дузазына херегелдин Каа-Хем, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл кожуннарда «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» болгаш «Чаа сорук» губернатор төлөвилелдериниң киржикчилери хууда ажил-агыйлар база илереткен.

Төрүттүнүп келгени баштайгы үеде анай-хураганнарны канчаар шын ажаап-тежээриниң, чаш мал дүктү ажырып, чивезин дээш малды одарладыр үндүргениниң соонда кажаа-хорааны дүктен канчаар аштаарының, кыштаглаашкын соонда кажааларны канчаар арыглаарының арга-дуржулгазын студентилер шингээдип алырлар.

Ол ышкаш практика үезинде студентилер шинчилел ажилын чорудар: чаш малды килдеп, оларның өзүлдезин доктаамал хынап база ажаап-тежээлдениң болгаш чөмгерилгениң тодаргай байдалдарында оларның до-ругуушкунун хайгаараар.

Мурнуку одуругда Барыын-Хемчик, Кызыл болгаш Чөөн-Хемчик кожуннар

Тываның көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Айдың Дун Аппарат хуралына республиканың ажил-агыйларында мал оолдаашкынының дугайында илеткээн.

– Мал оолдаашкыны февраль төнчүзүнде эгелээн, ам кидин түлүк үезинде. Малчыннарның мурнунга бо чылын ниитизи-биле 560 муң баштан эвээш эвес анай-хураганны алыр сорулга салдынган. Бөгүнгү байдал-биле алырга, өнчү-хөреңгиниң бүгү хевирлериниң ажил-агыйларында 139 муң баш анай-хураган хорамча чок алдынган азы көрдүнгенинден 25 хуузу болуп турар.

Мал оолдаашкынының талазы-биле мурнуку черде Барыын-Хемчик, Кызыл болгаш Чөөн-Хемчик кожуннар чоруп турар.

Ооң-биле чергелештир республиканың ажил-агыйларында инек болгаш дүңгүш хунажынар база төрүп эгелээн. Март 14-түн байдалы-биле алырга, ниитизи-биле республика иштинде 6258 баш бызааны алган азы көрдүнгенинден 10 хуу. Эң хей бызааны Бай-Тайга

кожуунда – 550 баш болгаш Чөөн-Хемчикте – 1356 баш алган.

Малчын коданнарда ажилчын холдарга херегелдин улгатканы-биле холбаштыр Көдээ ажил-агый яамызы тус черлерде чагыргалар-биле кады мал оолдаашкынының үезинде немелде күштү хаара тудар хемчеглерни ап, чорудуп турар. Сакман ажилдарынче ниитизи-биле 2198 кижини (2020 чылда – 1989 кижиге) хаара туткан.

Бөгүн кол сорулга – чаш малды кадагалап арттылары болур. Ол бүгүнү чедип алыры-биле ажил-агыйларга күстен тура мал чемин курлавырлаан. Амгы үеде ажил-агыйларда белеткээн мал чеминиң 31 хуузу азы 82,8 муң тонна арткан. Республика курлавыры 83 хуу кадагалаттынып арткан. Мал чөм-биле бергедежип турар кожуннарда ону бот-үнөзи-биле садар бис. Ширин болгаш үр кыштың сөңгээни шылгалдаларны бистиң малчыннарывыс ажып эртер дээрзинге бүзүрээр мен – деп, сайыт дыңнаткан.

“Тыва медиабөлүктен” медээлер.

“Чаа сорук” губернатор төлөвилелиниң киржикчилериниң мал-маганы бо кышты хүр-менди эртип турар. Чаа-Суур сумузуна Начын-Мерген, Оюмаа Донгактарның кыштаанда шээр малы бичийлеп төрүп эгелээн.

“Мал оолдаашкынының үези кончуг харысалгалыг үе. Хоювусту үргүлчү хайгаарап турар бис. Хүндүс кадат-даа үезинде, дүнеки-даа үеде кезек-кезек болгаш кажаавысче кирип көрүп турар бис. Малдың чаш төлүн онча-менди алыр дээш кызымаккай ажилдап тур бис.

Суурже чугула херек апаарга кирер дээрден башка, аалывыста-ла турар бис. Мал чөм чет-чир, суувус хандырылганы база бар” деп, Оюмаа Кара-ооловна чугаалаан.

Бистиң корр.

Эртем болгаш технологиялар чылынга

ТЫВА ЭТНОГЕНОФОНДУ

Тывада чаа эртем школазы 1987 чылдан эгелеп сайзырал алган. Эртемде дуржулгалар үргүлчүлүп турар. Тываның күрүнү университетинин доозукчулары Татьяна Уйну-оол, Роман Донгак олар – мырыңгай Германияга эртем ажилдарын камгалаан (РФЭ). Дараазында шинчилелдерни Москва хоорайга уламчылаан (Чодураа Доржу, Алёна Ооржак, Марита Бады-Хоо, Лариса Дамба, Наталья Кол, Надя Оюн). Университет башкылары болгаш сургуулдар (Алдынай Лопсан, Алексей Сарыглар, Менгелен Ёнзак, Айдысмаа Ооржак, Арина Чооду, Светлана Аныпина, Сайзана Ёнзак, Аяс Маады, Роза Сарыглар, Анай-Хаак

салгал-дамчыыр бүдүмелдеринин курлавырларын хумалаарынга” эртем-практиктиг I-III-кү конференциялар, Тыва чазактың болгаш Россияның фундаменталдыг шинчилелдерге курлавырындан (“Российский фонд фундаментальных исследований, РФФИ”) деткимче биле эрткен.

Дараазында сургуулдар биофизика, генетика болгаш биотехнология кафедраларына барган. Оларны мырыңгай Академиктер хоорайы – Петергоф манап турган. Харын-даа Новосибирск хоорайга тыва кижиле холбашкан дарый шинчилелдерге чаңгыс чер-

Удаваанда Кызыл хоорайның чанында – Чедер хөлге II-ги делегей чыжы эрткен. А “тыва чон 30 001 харлаан!” – деп чарлаан. РЭА-ның корреспонденти кежигүнү И.А. Захаров-Гезехус байырлыг чагааны чоруткан. Тыва генофондуну шинчилээни (кижи, макроорганизмнер) чогулмалыг болган. Ынчаарда Тывага эртемденнерниң ээлчеглиг экспедицияларына университет база деткимче алган. Эртемге 2000 чылдарда тыва чон болгаш америндилер (“Америка индейлери”) төрел деп, илерээн. А каттышкан эртемденнер бөлүү чаа ажыдышкын кылган. Анай, Борбак, Чачый, Дарый олар – тыва чоннуң бурунгу авалары (“проматери”) болганнар (аттар – доцент Чодураа Доржунуу-биле). Ол митохондриялдыг ДНК-бүдүмелдер (А-, В-, С-, Э- азы дөрт хевирлер колдаан) – амгы тыва чонда тараан (Чурукта). Ооң-биле кады, Чингиз-Хаанның төрөл бөлүүнге – баштайгы шинчилелдерни РЭА-дан И.А. Захаров-Гезехус болгаш тыва эртемденнер эгелээн. Түңнелдерни эртемден “Генетик – Азия төвүнде” деп номунда чырыткан [Захаров-Гезехус, 2007]. Чуртка 2000 чылда мырыңгай орус кижиниң геномун (ДНК-бүдүмел) дооза номчаан. Салгал дамчыыр ДНК-азы РНК-бүдүмелдерни “генетика” эртемине өөренир. Эрткен XIX-кү чүс чылда Чехиядан лама-башкы Грегор Мендель баштайгы дуржулгаларны кылган. ДНК-да – хензиг дөрт аңгы азот бар бүдүмелдер (аденин, гуанин, цитозин болгаш тимин), оон углевод (глюкоза) болгаш фосфорлуг кислота (H₃PO₄) кирип турар. А митохондрияны – мага-ботта клеткада “энергия станциязы” дээр. Ам бурунгу авалар – Анай, Борбак,

Дамба-Хуурак, Юлия Салчак, Омак Сарыглар (шупту Москва хоорай), Эрес Куулар (Уфа) – стажировка эрткен.

Чурттуң өөредилге болгаш эртем төптеринден профессорлар, биология эртемнеринин докторлары – Татьяна Ежова, Марлен Асланян, Чуб Владимир (Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүнү университети) болгаш Элла Кофф (Россияның эртемнер академиязының чанында К.А. Тимирязев аттыг эртем-шинчилел институту, Москва), Илья Захаров-Гезехус болгаш Светлана Боринская (РЭА-ның Н.И. Вавилов аттыг Ниити генетика институту), Эльза Хуснутдинова (Башкирияның күрүнү университети, Уфаның эртем-шинчилел төвү) болгаш Александр Савостьянов (РЭА-ның Сибирь салбырында кижиниң кадыкшылынга эртем-шинчилел институту) сургуулдарны удурткан. РЭА-да институттар ТКУ-дан бөлүк доозукчулар-биле ужурашкан. Профессорлар И.А. Захаров, М.М. Асланян, В.В. Чуб, А.Н. Савостьянов олар ТывКУ-да генетика лабораториязынга келгеннер. Профессор В.В. Чубтуң удуртканы мастер-классты организаастаан.

2013-2015 чылдарда К. Тимирязев аттыг университетке – доозукчулар Орлан Монгуш, Аяс Сундуй (Москва) генетиктерниң “модель” үнүжү – арабидопсиске (*Arabidopsis thaliana* (L.) Heynh.) биотехнологияны эрткен. Таптыг-ла ол үеде четкиге эртемденнерге чурук мөөрейин чарлаан. Ынаар үнүштүң чечээ, а ооң клетка кезектерин электронуг микроскопка тырттырган, ийи чурукту чоруткан. Шупту 22 эртемденнер аразынга болган, а оон авторнуң фоточуруктары тиилелгеге четкен (1-ги чурук). Оон ТКУ-да лабораторияны Швейцариядан (“Нойкем”) келген белек-биле шаңнаан. Ол “далайга – дамды дуза” болган.

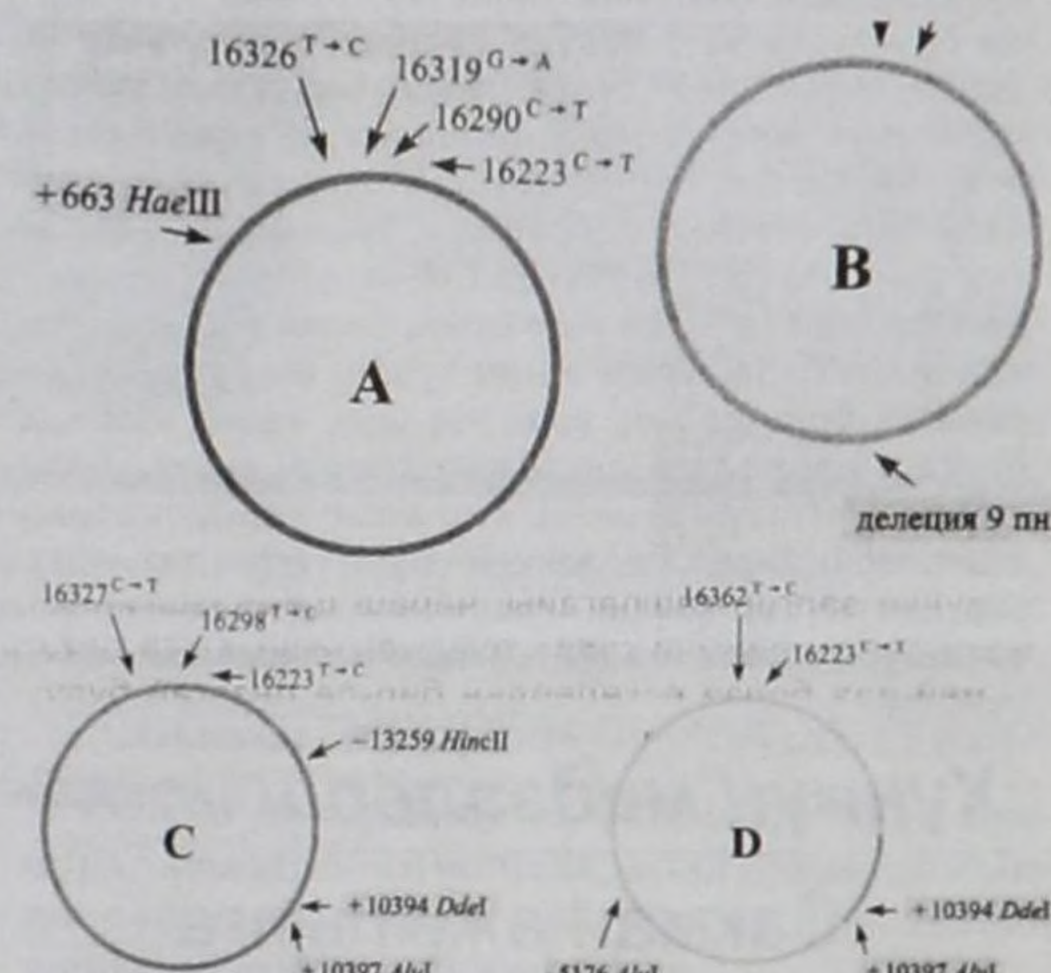
Ынчаарда ТКУ-га делегей чергелиг “Төп Азияның үнүштеринин, дириг амытаннарының болгаш чонунуң

чурттуглар база киришкен. ТКУ-га 2014-2015 өөредилге чылында специалитет курузу сураглыг Чарльз Дарвинге этнокинону ойнап кылган. Тывада А.С. Пушкин аттыг библиотеканың шыгжамырында чыдар. Доозукчулар М.В. Ломоносов аттыг күрүнү университетинде генетика кафедрасынга чедип, башкылар-биле этнокинону кады көргөн. Ынчаарда Москва хоорайда төөгү эртемнеринин доктору – Марина Васильевна Монгуш-биле ужуражылга болган.

А ТывКУ-га баштайгы магистратураны ажиткан, кичээлдерни генетика лабораториязынга организаастаан. Магистр Алдын-кыс Бүрбүжуп – А.Прохорофтуң фондузунуң деткиишкини-биле Томск хоорайга күрүнениң эртем талазы-биле шылгараңгай библиотеканың диссертация ажылын бижип уламчылаан. А доозукчулар – Аржаана Седен, Ай-кыс Тойлуу, Виктория Соломко олар шинчилелдерни эки камгалаан.

ТКУ-га “биотехнологияга” чаа программаны чарлаан. Регионга эрттирер деп, Россияның өөредилге болгаш эртем яамызы деткимче берген (дужаал 47, январь ай, 27 хүнү, 2013 чыл, Москва хоорай). Тывадан эртем доктору Роза Чысымаа (РЭА-ның Сибирь салбырында Тываның көдээ ажил-агый шинчилээр институту), доцент Лариса Шимит (ТывКУ) болгаш өскелер-даа лабораторияга дыңнакчылап келген. А Тываның школаларындан башкылар – Сендиң Куулар, Инга Салчак, Елена Мизерных, Наталья Агапова, Елена Бочкарева, Елена Шожул-оол, Марианна Халбы болгаш магистрлер – Ай-кыс Чүсүк, Нонна Ооржак, Анастасия Аюнина, Артышмаа Мыжылай, Доржатмаа Ондар, Алёна Ховалыг олар база өөрөнгөннер.

2019 чылда А.С. Пушкин аттыг библиотека чанында “Биче Академия” А.Прохорофтуң фондузундан деткимчени алган. Аңаа бичии сургуулдар ДНК-бүдүмелге боттарының шинчилелдерин көргүскөн.

Амгы тываларда – митохондриялдыг ДНК (А-, В-, С- болгаш D) бүдүмелдер.

Дарый болгаш Чачыйга скульптурлуг тураскаалды кылыр (четкиде мөөрей). Дараазында 2013-2017 чылдарда тыва кижиниң кадыкшылынга угландырган Тывага чаа шинчилелдерни база эртемденнер бөлүү РЭА-ның Сибирьде эртем-шинчилел институттары-биле кады чоруткан. Новосибирск болгаш Томск хоорайлардан эртемденнер тыва этногенофондуну шинчилээр- биле немей лабораторияны тургускан. Аңаа тыва чоннуң киржилгеи улуг болган.

Урана КАВАЙ-ООЛ,
биология эртемнеринин доктору.

АМУРЖЕ АЪТТАНЫРЫНГА БЕЛЕН

гайында Тываның Солдат иелер комитетинин удуртукчузу Эремаа Доржу тайылбырын берди.

“Белогорск хоорайда ноябрь айда шеригже келдирткен оолдарның 2-зинге херек оттуруп кааны билдинген. Ада-ие-зинче кандыг-даа дыңнадыг чорутпайн турары-биле озалдап билип ап турар, херек оттурган деп дыңнадыгы бир дугаарында ада-иезинге, өөнүң иштинге, хоойлу езугаар төлээзинге чорудар ужурулуг, шериг истелге талазындан ында безин хажыдышкыннар бар бооп турар-дыр.

Куулар Шойгунуң хомудалынга хары ам-даа келбээн, кээрге биске таарышпас болза, 3 дугаар суд чадазынче база бижип чорудар бис.

Январь айда комиссия-биле чораан аваның оглунуң холун кемдедир теп, эм-чиге кирип эттеп каан майорну март 12-де Ярослав шериг суду судтаан соонда, ол офицер маадырлыгы хайнып, дедир тала-

ны бадыткаптар мен деп мактанып, солдат оолдарның мурнунга аажок көргүскениниң түңнели-биле ону суд торгаалы-биле шииткени интернетте дыңналы берди.

Черле харын, солдат оолдар аайын тыппайн, чүге суд үезинде прокурор, болчукчу безин судья ол майорнуң талазында болу бээр ирги деп айтырыгны менден салып турду. Мындыг түңнелге чедирер дээш кылып турганы ол торгаал-биле бадыткалды алганын чугаалавас аргам чок-тур, ынчан кээрге, тыва солдат оолду кемдедир тепкенинден, эмчиге үр чытканын билер мен, суд торгаал-биле төндүрер дээрге, бо оолдуң кемдээшкени чиик эвес 21 хонуктан үр эмчиге чыткан кижиге ортумак кемдээшкенин-дир деп бадыткал болур.

Ону дыңнааш, сагым аарып, чүге солдат оолдарның эргези ол офицерлерден ылгалып турар кылдыр көрүп турарынга чөпшээржиш шыдавазымны чугаалавас аргам чок болду.

Херек кылбаан “А” категорияның оолдарын нүгүлдөп, херек оттуруп, истеп, сүрүп, СИЗО-же суп болур, а херек кылып каан офицер чүге чиик шииткелге онаажып турар деп айтырыг ала-чайгаар кымга-даа тургустунуп кээр, шын кайнаар чиде бергенил деп бодай бээр эвес-тир бе?!

Иелер оолдары дээш уйгу-чыдын чок, ам база кредиттер ап, акша чыып алгаш турар черинге чедер деп турда, март 18-19-та Амур, Хабаровск, Кяхтада оолдарга дузалажып катый чоруур бис, шупту болган чогуш-кырышты сайгарып, буруулуг, буруу чогуш хоойлу езугаар сайгаржыпкаш кээр планныг бис. Ада-иелерниң депутаттар болгаш Хей-ниити палатазынче кириген делегери 10 хонук ажыр шимээ чок баарга, боттарывыс шимчeves болзувуса халап болган – дээш, чоруурунга белеткенип тур бис” – деп, юрист чугаалады.

Бистиң корр.

Шериг эрттирип турар оолдарның амгы үеде байдалының ду-

УШУИСТ, ЭРТЕМДЕН КАДЫН

Ушу – Тывада сайзырап турар спортун бир хевири апарган, ону хар-назын барымдаалавайн бичии-лерден эгелээш хоочуннарга чедир ону улуг күзел, тура-сорук-биле өөренип турарын айтып каайн. Ушу – Кыдаттан үнген “дайынчы уран чүүл” дээн уткалыг сөс. Ол кижиниң кадыкшылын быжыктырар, сайзырадыр, кайгамчык гимнастиканы биске белекке берген. Ол чүгле мага-ботту быжыглаар эвес, сүлдө-сүзүүвүске болгаш угаан-медереливиске кончуг херек чүүл дээрзин айтыр апаар. “Мага-бот дамчыштыр – сүлдө-сүзүүвүстүң сайзыралынче” – дээн сөстөр ушу мастерлериниң бодалының кол дүрүмү болуп турар.

Кыдат мерген угаанныңлар кижини ыяшка дөмей-лээнинде ужура-ла бар, чүге дизе ыяштың үнген дазылы быжыг, будуктары ээлгир чараш болур болза, ону бойдустуң кандыг-даа халавы үрөп, дазылындан тура соп шыдавас. Кижини база аңаа дөмей, бир эвес сээң кадыкшылың быжыг, шимченгир кашпагай болуңза, мурнуңга таваржып кээр шаптараазыннарны, бергерлерни алып эрте бээр сен. Ушунуң бир онзагай чүүлү – кижиниң хар-назынында ылгал чок, мага-бодунуң хевири (семис-арганы, узун-чолдаа) болгаш аарыгның кандыгы-даа хамаан чокка ооң-биле өңүктөжирин сүмөлөп турар. Ушудан биске ажыктыг чүүлдер хей: кижиниң ээлгир-кашпагайы, шыдамы, боттун шимчээшкенин шын, күштүг тудуп билири-биле кижиниң кичээнгеин, чүвени дыка дүрген шигээдиптер арганы тургузары болур.

Түннелинде кадык кижиниң көргүзүглерин Чөөн чүкте ону Европа хевирлеринге дөмейлөвейн, атлетиктиң күштүг шыңганның хевирлери мында кирбейн турар. Азияда узун эвес хевир-сынныг ушуистиң эъткежиниң дескизи, кылаңайнып турар бажының дүктери, ооң оожум, тодаргай көрүш-хүлүмзүрүү, бодунуң шимченгир-ээлгир мага-бодун болгаш тура-соруун башкарып билер деңнелде турары болур.

Бөгүнгү ушу – дайынчы белеткел эвес, күзелдиг кижилерниң ушу гимнастикасы-дыр. Ооң кол сорулгазы сөөк-дактың болгаш мага-боттун шимченгир-ээлгирин чедип аары болур.

Эрткен чайын аныктарның сесерлиинге янзы-бүрү фитнесер болгаш ушуга хандыкшылдыгларның шимчээшкени көргүзүглерин улус-чон сонугурап, чамдыктары оларны өттүнүп кылып-даа тургулаан. Ынчан ол ушуну көргүзүп турган херээжен кижиниң өскелерден ооң мага-бодунуң ээлгир-кашпагайы, чараш шимчээшкенин мээң кичээнгеимни хаара тудупкан чүве. Кижини дөмей-даа болза өскелерден бир-ле онзагай бүдүш, хевир болгаш аажы-чаң-биле ылгалырын эскерип каар бис. Мээң сонугурааганым ол ээлгир чараш кадын кымал? – дээн айтырыг мени үр манатпаан.

Ол дээрже Тывавыстың база бир онзагай, ховар чараш кызы: Чойган Николаевна Самбыла, ушуист, тыва эртемден кадын.

Ол 1974 чылдың июль 28-те Чадаанага ажалчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Ада-иези – Николай Бады-Белекович, Полина Борисовна Кара-Салдар. Чойган Николаевна боду база өг-бүлелиг кады чурттаан эжиниң энерелдиг эжи, 2 оол, 1 кызының эргим ынак авазы.

1980 чылда бичии Чойган Чадаананың №1 ортумак школының 1-ги классчызы болган. Өөренип чорраан үелеринде ол өскелерден өөредилге, чурум талазы-биле ылгалып, бодунуң үе-чегезиниң аразына ооң лидер уран-талантызы илереп, 5-ки классчы Чойганни “Зоя Космодемьянская” аттыг пионер отрядының дружина совединиң даргазына соңгуп кааны таварылга эвес, а 7 класска Ленинчи комсомолдун хүрээленинге ол кирген. 6 классчы Чойган ушуга баштайгы базымын

башкызы Алексей Ытсыгбанович Саттың удуртулгазы-биле өөренип эгелээн. Ынчан ол үеде Тывага ушу неперенгей эвес болганы-биле баштайгы кичээлдерге улуг-ла күзел, тура чок турганы, ада-иениң болгаш ушу башкызының “Улуг улусту дыңнаар, хүндүлээр” – дээн кижизидилгениң езу-чурумунуң негелдези Чойганның тура-соруунга улуг күштү беренин ол ам сактып чугаалаар. Ооң соонда ушу талазы-биле ооң сайзыралына улуг-хууну кириген спортчулар Соян Сенгени, Мын Сян Тайны, Люй Юн Сяньны улуг хүндүткел болгаш чоргаарал-биле адаан. Школа соонда аныяк кыс спортка онзагай салым-чаяны дээш республиканың ушуистериниң хүрээленинге кирген.

Чурукта: Чойган Самбыла ушу кичээлинде.

1991 чылда Кызылдың №9 ортумак школызын дооскаш, Чойган Николаевна 1996 чылда Тываның Күрүне университетинге “биология, химия” мергежилин кызыл диплом-биле доозуп алган. 1996-2000 чылга чедир ол-ла өөредилге чериниң экология, зоология кафедрасына ассистенти бооп ажилдаан. 2000-2003 чылга чедир Россияның эртемнер академиязына Тываның бойдус курлавырларын бүрүнү-биле шигээдип алыры-биле аспирантуразына өөренгеш, Убса-Нурнуң чоннар аразының биосфера шинчилелдер төвүнге биче эртем ажилдакчызы бооп, 2018 чылдан эгелеп Тываның эртем төвүнүң директорунга чедир депшип, улус чонунга, чуртунга бараан бооп, хүндүткелдиг ажилдап чоруур. Амыдырал-чуртталгага, ажил-ишке кызымак кадын бодунуң ажилдап чорууру эртемниң аайы-биле биология эртемнериниң кандидадын база доктор эртем чадаларын камгалап, 2016 чылда доцент эртем адын алган. Ол 103 эртем ажилдарының болгаш өөредилге-методиктиг үндүрүлгелериниң автору. Кажан күрүне лицейинге ажилдап тургаш немелде кичээлдер аразына ушуну өөредип, 2014 чылда ооң өөреникчилериниң ушуга чедишкени оларны чалгынналдырып, Европа болгаш делегей чергелиг деңнелче чедиргенин Чойган Николаевна улуг чоргаарал болгаш өөрүшкү-биле чугаалады. Бо бүгүге быжыг деткимчени Тываның Чазааның

даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол берип, оларның аразында “Лунсин” компания база Ушу федерациясы кыдат ушуистер Джоу Дуньшан, Лю Чжао, Вангу Шуяюну чалап, Тывага ушунуң сайзыралына болгаш кадык ажил-дажылгага киришкенин айтып каайн. Ол мастерлерниң таолу, чуантуң күүседир техниказы база тайцзицюань яньши, ченьши хевирниң аргалары бистерниң чуртталгаже көрүжүвүске канчаар-даа аажок ажыктыг болганын айтып арга чок.

Ушу дээрже кадыкшыл, кадыкшылдан чуртталга, чуртталгадан төнчү чок шимчээшкени. Эки ажил-агый, өг-бүлөгө дуза, ажы-төлгө үлегер, алызында барып Тывавыстың адырлар аайы-биле сайзыралына кончуг херек. Хар-назынывыс улгаткан тудум олутпайланып, кылажывыс оожум, мага-бодувус күдүйүп, аарыглары-выс көвүдөп, шыңганның аргалары суларгай, хол-будувус биске чагыртпастан, нервивис кошкар, уттуучалывыс болгаш чүве шигээдип алырывыс баксыраанын эскерип каар бис. Мага-ботта хан эргилдези оожумнап, харын-даа туруптуп болур болгаш онза айылдыг аарыгларның болу бээри ырак эвес. Ону болдурбас дизе сула шимчээшкенин кылып, ооң ачы-дузанын медереп билер болзувусса эки. Сула шимчээшкенинниң ажыктыын билбес кижини чок. Шагдан бээр амыдырал-чуртталганы айтып билигери, өөредилге болгаш эртемниң тургускан дүрүмнери, үлегер домактар, чоннуң чечен-мерген сестери амга чедир үнелиг кылдыр арктан. Амгы амыдыралывыста негелделер, эртем-техникада чаа-чаа өскерлишкенин, чаартылгалар сайзырап турарын эскерип турар бис. Үеге хамаарылганы эде көрүп, ону чөптүг ажыглап, камнап мурнунда болгаш ырак көрүштүг планнарны салып, билиглерни бедидип, өг-бүлөгө, уруг-дарыгже кичээнгеин угландыраы чугула. Өг-бүлө – күрүнениң иштиги дес-дазылы, эртем-билиг дээрже бистиң бурунгаар хөгжүүрүвүске херек камгалакчывыс, даянгыжывыс болур.

Кадыкшыл айтырыгларын салдырган кол планнар аразынче кириери чугула. Кижини долгандыр турар байдал олуруп алгаш кылыр ажилдан дүрген шиитпир үндүрерин негеп турар. Ооң салдары нерв системасына кончуг улуг аар чүэк болурун билер бис. Ооң түннели хан-дамыр аарыглары, семирткел болгаш чигир аарыгының тыптырына идиг дээрзин билзе чогуур. Назын кыска болуруга – биске, тыва чонга когарал, чидиргидир. Чаш төлдү өстүрүп, азыраары, эртем-билигге чедирип өөредип-өстүрери, өг-бүлө тударынче деткимче ада-иеден болгаш күрүнөден дыка улуг күженишкени херек деп билер бис. Ынчангаш кадыкшыл дээрже-ле КАПИТАЛ деп шын санаашкынар ол.

Ушуну капитал чыыр бир аргаларның бирээзи деп санап болур. Кижини бүрүзү бодунуң сонугурагы-биле кандыг-ла бир мага-бот сайзырадыр арганын өөренип көөрү чугула. Тыва чазаавыс ол талазы-биле таарымчалыг байдалдарны, программаларны кадыкшылга хамаарыштыр кылып турары эки, чон база көзүлдүр-ле эки талаже өскерлип, багай чаңылдар арага, таакпыдан ойталаашкынарның көстүп турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хей. Ынчангаш кадыкшыл сайзырадыр программаларны Тываның Кадык камгалал яамызы долзуу-биле боттандыраарына чоннуң бүзүрели улуг.

Чойган Николаевна бо хүннерге чедир бодунуң ынак спорту – ушуну кагбайн, ону улуг-биче, кырган-чалыс дивес улус-чонга өөредип чоруур. Мындыг кайгамчык, бурунгаар көрүштүг, эртем-билигиг кижилер бистиң аравыста чурттап чорууруга канчап чоргаарланмас бис. “Эртемден, ушуист кадынның чоруу чогуңуң, үлө-херээ бүдүңгүр-ле болзун!” – деп йөрээп каалыңар.

Раиса ОНДАР,

РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң ЖЭ-ниң кежигүну.

Бөдүүн кижиниң чуртталгазының деңнели бедип, чамдык адырларда делегей чергелиг майыктарга чоокшулап, харын-даа деңнежип, амыдыралды экижидер байдалдар тургустунуп турар үе-дир бо. Ажы-төлүвүс соңгаар хамаанчок, даштыкы чурттарда ажилдап-амыдырап, өг-бүлө тудуп, боттарывыс Азия, Европаның дээш өске-даа чурттарга дыштанып, туристеп чоруурувуста кайгамчык чүве чок апарган деп болур. Тудуп ап турар бажың-балгадывыстың ишти-даштын көөргө, бир шагда магадап ханмазывыс Бразиль сериалдарда-ла! Аныяк оолдар, кыстар хамаанчок, чамдык назын ортузу чедип, ажил чоруур улуг кижилеривистиң кеттиниң, арны-бажын эдип алган чоруурун көөргө, аяның-ла! Уран чүүлдүң, спорттун, дыштанылганың хевирлерин амы-хууда боттарыңга шаа-биле шын ажыглап чоруурлар база аравыста эвээш эвес.

Ол даштындан көөргө ыңдыг. А иштиги сагыш-сеткиливис база-ла ыңдыг каас-чараш бе, үлегерлиг шын бе? Аравыста, Чеховтун чугаалааны ышкаш, «Сагыш-сеткиливис-даа, угаан-бодалывыс-даа, арнывыс, хеп-сынывыс дег» онза чараш бе?

Аңаа хары кылдыр, бир дугаарында, найысылалывыстың чурумалдарын

сактып кээлиңер. Төп кудумчуларывыс колдуунда арыг-дыр, чараш-тыр. А арктаннарында? Бок, бок, бок! Кайда-даа чам карты халтар, саазыннар, таакпы, хүн бүрүнүң химия артынчылары, машина септеп-селиринге ажыглаан үс, суук чүүлдер савазы дээш чүү чок дээр! Сактырга, төрөөн хоорайын эки хирлендирип, бокталдырып алырыңа маргылдаа чарлапкан-биле дөмей. Боттарывыстың-на чурттап, ажы-төлүвүстү өстүрүп чоруур хоорайывыска кандыг кончуг ынак эвес улус боор бис? Бок октаан кижини мынчаар бодап тур боор: «Долгандыр шупту улус октап турда, мээң чаңгыс конфетам карты чүнү өскерттиңер. Аштаар улус бар!». Азы улус көрбейн турар дээш, бок октаарлар база эңдере. Бодун улус чок-даа черге шын алдынары – культурулг кижиниң бир көргүзүкчүзү.

Чамдыктары мырыңай боданмас-даа. Чанында уруу кады кылаштап чордала, чеминиң картын дыка өөрөнгөн октаптар, машиназының соңгазындан хадыдыптары чүү-даа эвес. Чогум школаларда башкылар өөреникчилеринге класс шактары, кичээлдерге үргүлчү чагып, өөредип турар. А күжүр төлгө

чоок кижилериниң үлегери сөстен артык өөредип. Чижегеп санап көрээлиңер: Кызылдың чурттакчыларының саны 2012 чылдың чизези-биле алырга, 112 659 кижини, мугурлаарга, 100 муң кижини дижит. Чаңгыс кижини бир неделяда хей-ниити черинге бир бок октап турган-дыр. 100 муң хире улуг-биче бокту 7 хүнге үлээрге, 14 муң ажыг бокту хүннүң-не сүзүп, кырлап, бажыңнарывысче кирип, бокка немей улустун дүкпү-какызын, думаа-чараазын кири тынып турар-дыр бис. Бир хүн 14 хире муң бок! Ол чуттуг, чүдөк бокту хоорайның организациялары, ылаңгыя Мэрия ажилдакчылары, боттарының ажилдарын соксаткаш, неделя санында, а чамдыкта мырыңай 2-3-даа катап аштап арыглап-ла, чыып-ла турарлар. А бок төнмес! Аштап-арыглап турар черлер эвес, бокталдырбайн турар черлер арыг-каас чыдар дээр болгай. Волонтерлар дээр эки турачы дузалакчылар боттарывыстың-на ажы-төлүвүс болур. Олар боктарны арыг-чараш холдары-биле сегирип, өскелерин бужурын чыып ап турарлар. Хем кыдыы, эвээш-биче ойтутуг-ыяштыг черлер, хөөр девискээри дээн ышкаш черлерде чүү-даа чыдар,

эң-не коргунчуг, эң-не чүдөк!

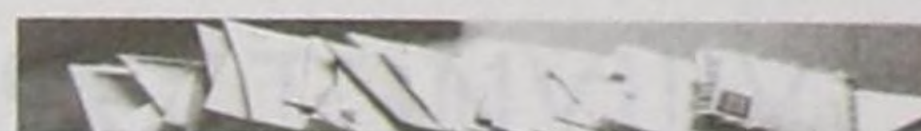
Чигген чеминиң, ажыглаан эдиниң артынчызын бок каар тускай черлерге октаптар – кижини бүрүзүндөн негеттинип турар чүүл чүгле ол эвес чүве бе? Бок октаар савалар чок деп чылдаганаар бис (шынында хире-шаа-биле олар тургустунуп турар), ол урналарны типпайн барган болза, бажыңның чанынга чедир сумказыңга суп, холунга тудуп, шыдажыпса, кандаай чүве ирги? Чылдагана дилевейн, арга дилээр деп чугаа бар ийик. Бодунуң-на богу олчаан чыпшына бээр бе азы шак-шагы, хүн-хүнү-биле тудуп алгаш чоруп бээр эвес. Чүгле бодун бодавайн, өгбелеривистиң үлегер-чижээни кичээнгейге ап, чурттап турар черивисти база бодаар чаагай үе кажан эглип кээр ирги?

Келген аалчыларывыс, боттарывыс чеже-даа каас-шиник, арыг-силиг болзувусса, чер-чуртун деңнелин, ээлериниң байдалын хоорайның кудумчуларындан үнелеп көөр, өске черден маңаа чурттап бергенер, бис төрөөн черивисти канчаар ээлээр, эдилээривистен чижек ап, өттүнерлер. Чараш хоорай-суурларывысты биске кым-даа аштап бербес?!
Оюнмаа МОНГУШ.

Шеригде оолдарга хамаарыштыр

Чагаалар аразындан

ЭР ХЕЙ СИЛЕР, ЭРГИМ КЫСТАР

«Шын» солуннун 2021 чылдың 3, 4, 5 дугаар үндүрүлгезинде парлаттыгач Чечена Темир-оолдун «Чоннун чоорган, кызым» деп бижээн чүүлүн номчааш, бодумнун бодаалымны илередикседим.

Иркутск хоорайның 15 дугаарлыг эдип-чазаар колониязынга болган коргунчуг болушкун бүгү Тываны дүвүрөткөн. Харын-даа бүгү делегейни. Ону номчаан, билген кижилер бүрүзү анаа олуруп шыдаваан боор. Хай-халапка, хилинчек-човулаңга таварышкан аныяк тыва оол Кежик Ондарга бөдүүн тыва кижилер бар шаа-биле канчаар дуза катканын, эриг баарлыг, биче сеткилдиг, башкы эртемниг Чечена Темир-оол тодаргайы-биле бижээнин харамдыгып номчааш, каш хонук удуп чадаш-тым. Ам артында өскүс оол болуп турар. Ажыл-агыйын, аал-оранын, ажы-төлүн каапкаш, Чаа чылга белеткенир туржук, көңгүс сыр өске кижилер, төрели-даа эвес хирезинде Чечена боду ышкаш дузааргак, биче сеткилдиг, сагыш човаачал эжи Шеңне Монгуш ышкаш кижилерни чыып алгаш, чоннун акшазы-биле Кежик Ондарга дуза чедирип, деткир дээш, каш хонук машина-биле чорааш, ол колонияга кыштың соогу дивейн четкеш келгенин, маадырлыг чорук деп бодаар мен. Эр хей, Чечена! Сеңээ алдар болгаш мактал, хүндүткел. Кежикти ынчаар хилинчектеп каан кижилер амгы шаңгың фашистери-дир.

Чамдык кижилер «Домзак кижизин чоор чүвөл» — деп турганын кижилер кайгаар. Ол дээрге чаңгыс хүнүн бодап чурттап чоруур, доң баарлыг улус-тур. Хай-халап, өлүм-чидим хеп-хенертен, карак чивеш аразында болуп, кымга-даа таваржы берип болур. Ынчангаш тураланып, улуг аас эдип болбас. База ол ышкаш кижиниң эргелерин камгалаар орус хамааты, сурагылыг юрист Владимир

Осечкинни онзаалап демдеглээр апаар. Кежик Ондарның дугайында ооң видео-кыйгыры бүгү делегейни оттурганы кайгамчык буянын чүүл. Ол адвокат Чеченаның бөлүүнүгө ёзулуг улуг дузаны чедирген, быжыг туруштук юрист деп билдим. Тывада кижиниң эргезин камгалаар талазы-биле ажылдап турар Ольга Россованың элдеп-тиг болганы кайгамчык. Шиитпир чок, берге байдалга таварышкан улуска дузалажыр хамаанчок, олардан оспаксыраар, түвексинер, дезер, мегелээр. Ажылынга ындыг хамаарылгалыг болур болза, ажылдаан херээ бар бе?

Чечена башкының бөлүүнүгө кылып кааны буянын ажылы хилис барбаан. Кежик Ондарның херээнге хамаарыштыр эки чүүлдерни чедимчелиг шиитпирлеп ап шыдааннар. Ынчангаш тыва чон демниивисте күштүг бис деп чүүлду Чеченаның бижээн чүүлү бадыйткаан. «Демниг сааскан төвө тудуп чири» дээр болгай. Кежик Ондарның амгы байдалының дугайында солунга чырыткан болза.

Ол ышкаш «Шын» солуннун дугаары 3 солунда Саяна Монгуштуң «Шеригде оолдарның чугааы чөптүг» деп материалында болгаш 2021 чылдың дугаары 13 солунда «Ада-чурттуң камгалакчызы Куулар Шойгуну камгалаан» деп чүүлүнде Тываның Солдат иелер комитетиниң даргазы, дээди эртемниг юрист Эремаа Маспый-ооловна шеригже чоруткан оолдарның ада-иезиниң дилээ-биле оларга барып, чедип, берге байдалын караа-биле көрүп, таныжып, каш хондук шериг кезектеринге кызымаккай ажылдааш, эки талаже шиитпирлеп турганын чүүлдүгүнүп, сонугарга номчудум. Шеригде тыва оолдарны офицерлери дорамчылап, бастып, эттеп,

нүгүлдөп тургаш, оларга кеземче херектерин оттуруп турарында Тывада үнүп турар «Риск» солуннун дорт буруузу бар.

Бо солунну шериг кезектеринде тарадып, нептередип, суртаалдап турар деп бодаар мен. Чүге дизе, Шойгу Кууларны офицерлериниң сөглөп турган сөстери «Риск» солуннун материалдары-дыр. Эремаа Маспый-ооловна Ярослав облазының Улуг Ростов деп хоорайда шериг кезээнде турар 18 харлыг оолдун байдалын барып четкеш, оттурган херектери-биле танышкаш, улуг ажылды кылган. Нарын берге ажылды кызымаккай кылганынга өөрүс аргажок. Ол хоорайның судунга шеригжи тыва оолду Эремаа Маспый-ооловна камгалап шыдаан болчукчу кыс-тыр. Тывадан барган даргаларның эгелеп каан ажылын улаштыр кылып, аңаа каш хондук ажылдап тургаш, бүдүрүп эккелгени улуг чедишкенин-дир. Ынчангаш Тывадан дашкаар өске хоорайларда эдип-чазаар колонияларында болгаш шериг кезектеринде турар кээргенчиг тыва оолдарының берге салым-чолунга дузалажыр дээш, Чечена, Эремаа ышкаш эрес-дидим кыстар шыырак-ла тудушкан. Эр хей силер, эргим кыстар!

Шеригде оолдарының черле ниити байдалы берге-дир. Бо талазы-биле РФ-тиң Камгалал яамызы шыңгы көөр болза. Кандыг-бир шериг кезээнге бир херек болурга-ла, дораан хемчээп ап турган болза, мындыг байдал тыва оолдарга турбас турган. Тоомча чок эрттириптерге, офицерлери амдажып турарлары ол. Төрөөн чуртун камгалап турар тыва оолдар чүге ындыг хилинчек-човулаңны чүктээр ужурулуг? Бо айтырыгга кым хары бээр? База ол ышкаш, ТР-ниң адалар чөвүлели, Солдат иелер комитетинге дузадан кадып, бир демниг кады ажылдаары күзөңчиг.

Сереңмаа ШОЙДУН,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

УЛЕГЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕ

Мээң эштерим Галина биле Сергей Биче-оолдар. Уругларының улуу Аялита Сергеевна Кызыл хоорайның дугаары бир школазында биология башкызы. Эштерим мал-маганның эки чурттап чоруурлар. Аян автоорук техникумун дооскаш, пенсия черинде ажылдап чоруур, а Айдыс Росгвардияда, эң хеймери Олеся Ак-Довурак хоорайның бир дугаар школазында эге класс башкызы.

Бо өг-бүлө ногаа аймаан үргүлчү тарып турар. Олар чурттаандан бээр 40 ажыг чылдар эрти. Оолдарын эки кижизидип, балыктаарыга өөреткен. Галина Кара-Хунаевна — хоочуннар чөвүлелиниң даргазы, активчи, хей-ниитиниң ажылындан чыда калбас. Ол хей-хей Хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи.

Светлана ООРЖАК, пенсионер.
Аксы-Барлык суур.

АНЫЯК АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРГЕ

Бо үеде ажылдап турар коллективтерге база «Шын» солуннун болгаш шупту херээжен чонга сеткилимниң ханызындан бижип, дамчыдай.

Миннип кээримге-ле, «Шын» солунну ада-ием чагыдып чораан, улаштыр ажы-төлү, бис, ам-даа чагыдып номчул чоруур бис. Бистинг ажы-төлүвүс, Саяна ажы, чеже-даа ырак черде чурттап чоруур болза, кезек-кезек болгаш, уругларымыска «Шын» солунну чорудуп турар бис. Ажы-төлүвүс амырап, дыка солун-дур деп, биске дамчыдып чоруур. Ынчангаш «Шын» солуннун ажылдакчыларынга (шупту кыстар ажылдап турар) кезээде ак орукту, ажыл ижинге чедишкенин күзөдвис. Ам-даа бурунгаар, кыстар.

Чодураа ОНДАР.
Ак-Довурак.

ЧИДИРТКЕН ДӨҢГЕЛИК
ҮНҮП КЭЭР...

«Чидирткен дөңгелик үнүп кээр, чипкен чаак кургай бээр». Бо чалгынның сөстөрдө утка-ла бар.

Ук чугаа төөгү шагдан бээр тывылган. Утказын ханыладыр алыр чүве болза, алаак-шыктың дөңгеликниң оңдун мал-маган чиирге, дөңгеликниң оңду чыл чылы-биле үнүп-ле турар, ол шын. А чипкен чаак кургай берген дээр, ол ийи-чаңгыс оорлар карак ажыттап, өскениң өңчүзүн оорлап чип чоруурларга хамааржыр. Ындыглар чүгле хүнүн бодап чурттап чоруурлар. Ажыл-агый-даа чок, эртенден кезээге чедир, кайда-ла ээ-харысалга чок мал-маган, эт-сеп чыдарын эскерип, эптиг үеде аптарын, чиптерин бодап чоруурлар. Оларга кижиниң чаңгыс инээ-даа, чаа төрөөн мал-маганы-даа хамаанчок, көк хүндүс сол чип алырлар. Оор ээти оорнуң эштери, харын-даа кады чурттап турар улузу кады чип олурар. Ол кавырактанып чоруур улус бот-боттары тудуш, харылзаалыг болур. Олар сөөлгү үеде соталыг телефон ажылдап турары чажыт эвес апарган. Кымның мал-маганы кайда чоруурун, ээлери кайнаар чорук чорааны дээш хамык бүгү-ле байдалды телефоннажып алгаш, үүлгедип турарлар. Дүнекиниң караңгысында кажаадан малды үндүрүп алгаш, ээн черге соккаш, ишти-хырын уштуп каапкаш, союп-бус-пайн-даа, кежи-биле катай машинага чүдүргөш, чоруптар. Шак мындыг үүлгедигни араатаныг аажы-чаңгылар кылып болур. Ынчангаш оорлар болгаш кайгалдар деп билигни ийи аңгы деп билзе эки.

Оорлар чүгле коданын долгандыр, өскээртен келген таныыр оорларга бодунуң-на улузуңуң мал-маганын дүне үндүрүп бээри база чажыт эвес. А кайгалдар дээрге феодалдыг Тываның үезинде чурттап чораан экер-эрес эрлер-дир. Кайгалдар өске черниң, харын-даа даштыкы чурттуң байларының чылгызын, мал-маганын сүрүп ап чорааннар. Олар алды аргалыг, беш мегелиг чорааны төөгү шагдан бээр, бо хүннерге чедир тоолчургу чугаа болуп артып калган.

Мындыг тоолчургу чугаа баз бар. Бир эр кайгалдап чорааш, кадагааты чуртка туттур-

ган дээр. «Чүнү канчап, кандыг сорулгалыг бо девискээрде келдиң» — деп байысаарга, кайгал эр боданып олурга: «Читкен аът силерниң чылгычарың аразында ирги бе дээш келдим» — деп харыылаан. Кадагааты чурттуң байлары өске черниң кайгалдарын дириг үндүрбезин ол ыяк билер. «Читкен аъдың кандыг им-демдектиг чүвөл» — деп айтырган. «Мээң аъдымның им-демдээ чок ийин, бо чылгыга келгени шын» — деп чугаалаан. Кайгал эрни «кара өгже» аппаар деп барган. Ынчаарга ол хараганнар аразында чиигеп алырын дилзэн. Олар чөпсээрзэн. Ооң дезер харыы чогуң олар билер, чүге дизе долгандыр ак хову. Хараган аразында албаннап олурда, чанынга бир аът эзей берип-тир. Эзеп турган аъттың дылының адаанда кара мең бар болганын көрүп каан. Кайгал эр-даа чүү боор ол эзеп турган аътче айтыкаш: «Мээң читкен аъдым дөө ол-дур дээр. Бе бо аътты кулуннаптарга, барык тын чок чыткан чүве. Кулунчактың аксын үрүп чайып турувуста, дылының адаанда кара меңниг болганын эскерип каан бис. Дылының адаанда кара меңниг аът бо-ла-дыр» — диген. Бай чылгычыларын кыйгыргаш, ол аътты туткаш, дылының адаан көрүңер дээш, боду база көргөн. Шынап-ла, кара мең бар болган. Бай, ам канчаар, аътты тыва кайгалга берген-дир.

Кайгалдарның мындыг ыр-шоору база бар: Кайгалдаа, кайгалдаар мен. Калга-дөрбет кайгалдаар мен. Калга-дөрбет хоржок болза, Кайгалдаары боду билзин. Ынчангаш кайгал биле оорнуң ылгалы мындыг болур-дур.

Оорларга удур кандыг хемчег алыр болза чогумчалыг болурул. Кадатта оъттаан мал-маганын карак салбайн кадарар, арга-эзимче кирибес, танышпас-билишпес аъттыг, чадаг чорааннарны эскерип чорза эки. Улусчу дружиналарның ажылын 23-24 шактарга чедир, суурга кымның орайга чедир улчуп чораанын тодарыдыр болза эки. Шак-ла мынчалдыр чурттакчы чон бир дем-биле корум-чурумну экижидер болза, оор-сук-даа намдаар боор деп идегеп бижидим.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.
Таңды кожуун.

ТЫВА ХОЮВУСТУ КАМНААЛЫҢАР

Хойларның продукциязын экижидери-биле, хан солуп, оон-моон өске регионнарда кошкарлар, хойлар садып ап турарын «Шын» солундан номчудум.

Бистинг тыва хойларымыс, ооң ээди тускай болгай. Ээттиң амданы чаагай. Бис, тывалар, ол амданга дыка ынак бис. Чамдык чоннар ол амданын багай, чүдөк, тускай хойсуг чыттыг дээр. Ынчангаш-ла боор, сугсуг ээтиг, амдан чок хойлар уксаазы база бар боор.

Красноярск хоорайга 1988 чылда эмчилеп тургаш, базаардан семис хой ээди садып алган бис. Келгеш хайындырган, мүнү-даа амдан чок, ээди-даа ээсивес сугсуг, чаагай амдан чок болган. Чоокта чаа, күзүн, ноябрь айда хой ээди садып алган кижилер чугаалажы бердивис. Ол: «Москвага 4 чыл өөрөнгөн мен. Аңаа тургаш, семис хой ээди садып алгаш, хайындырарга, амдан чок, сугсуг боор чүве болгай» — деп чугаалады. Ынчап кээрге, ындыг уксаалыг хойлар Тывада келген болза, кончуун. Бистинг хойларымыс бодунуң бойдус чаяганын чидирип, эът амданы өскерлир болза багай-дыр. Мал-маган ажылын шинчилеп турар эртемденер ону база өөрөнгөп көөр болза эки эвеспе. Шагда малчыннар боттарының хойларын солчуп алыр боор. Ооң ужурундан хойлар, өрге-күжүгөн дег, бичиилей бер-бээр, ол-ла боттары хевээр-ле-дир.

Малды дыка хайнактавайн, тыва хойларымысты камгалап артырып ап көрээлинер.

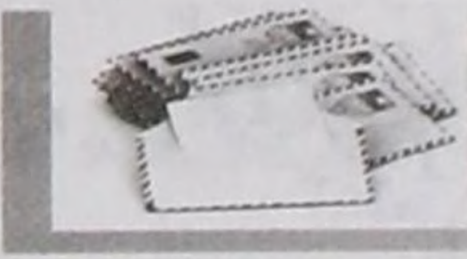
ПЕЧКА — НАРЫН АЙТЫРЫГ

Бо шагда печка база бир нарын айтырыг апарган. Печка кылыр мен дээш улус мегелээр улус бар. Печка кылыр ажылды чылдың кылып, акша ажылдап алыр кижилер көвүдээр.

Кышкы үеде печка кижиниң амы-тыны болур. Сентябрь 1-2-де печка кылдырган мен. Ол кылган печказын оолдар одаарга, ышталган. «Чаа кылган печка черле ындыг» — диштилер. Эртенинде одаарымга база ындыг болган. Октябрь, ноябрь айларда ышталыры дам барган. Хар-даа чаган, печка-даа ышталышыаан хевээр. Кыжын печка кылдырар эвес. Февраль айда мырыңай одаар арга чок ышталып туруп берген. Ыяш ыжы эвес, а хөмүр ыжы. Ол айыылдыг болгай. Интернеттен печка кылырын көрүп алгаш, Узбекистанда ышкаш, ыяш-биле одаар печканы биске, Тывага, кылып бээрлер-дир. Печка одаар улус ону ай санында аштаар ужуруга таваржыр. Тууьбулар аразын чүгле дой-довурак-биле чаап каан болур. Ол быжыг эвес.

Мээң эрги чурттап турган бажынымда печка 32 чыл болуп турар. Ынчан кижилерниң сеткили кижизиг, сагыжы-биле кылыр турганы илдең. Печка кылыр ажылга кайда өөредип турар ирги? Бо айтырыгны өөрөнгөп көөр үе келген боор.

Мария ТЮЛЮШ.
Шагаан-Арыг хоорай.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

(Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

КАШКАН ТӨЛ

(Төөгүлүг чечен чугаа)

Чөөн-Хем бажында калбарарып чоруй барган эзимнер болгаш улуг чоон чодур кара дйттар, дээрже шаштыгып үнгөн шыргай пөштер, шивилер, хемниң унун дургаар шөйлүп чоруткан кезек-кезек аяңнарда, оът-сигенниң черлеринде чадаң ыяштар шыргайланган, янзы-бүрү чечек-чимис, шай чечээ, сараспаннар, кулчалар, хүн эдерерлер, элик-малдырганы дээш оон-даа өске үнүштер каастап чыдар. Хүн ол делегейни, делгем шынааларны, шаттарны, оюмнарны херелдерин чагып, чырыдып турза-даа, хүн херели безин дээш шыдавас кызаа, чалыч-чарыктарлыг Кашпал-Дуругнуң бедик баштарын, Шивиттиг аржаанының сыннарының, тайгаларының баштарына кезээки хүн олуруп, ажып, байырлажып эгелзэн. Чөөн-Хемниң Дөргүн, Кошкарлыгы ынаар угдан артынчактыг аът четкен киж, ховар дээр аң ээдин чүдүрүп алган, бодунуң Калчан-Шилгизинде далаштыг чортуп, шошкудуп олурган. Ол долгандыр көргүлөп каап, бойдустуң каас чаражын магадап, Кадыр-Оругнуң белээзин ажыр оолдарын эдерткен буланнарны эскерип кааш, ам боларның баар чери Хоодааш бажының Хөлөгелиг-Хөлдүң чыраалары болгай аан деп боданмышаан, баргайлар аан деп сагыш салган.

Баян аъдындан дүшкөш, четкен аъдында чүгүн хынап, Калчан-Шилгизиниң колун-чириннерин быжыглап алган. Ол аъдын мунгаш, чоруур дээш, Кызыл-Хаяның баарында, шагда хөмүр казып турган чер чоогунда, бир-ле чүве шимченип, чамдыкта көстүп каап, чамдыкта чиде берип турарын эскерип каан. Ол үеде 30-40 чылдарның быжар-думаа (оспа) аарыны непертээр турган. Ол хамчыктан хөй-хөй өг-бүлөлөр кырлып турган. Хамчыктың чалгызы эрткен, берге чылдар турганын аңчы Баян билер турган. Ол аалдың ыт-кужу-даа ээрбес, элеш дээр киж безин чок.

Баян аъдының аксын ээй соккаш, хөмүр казып турган оңгар чанынга чүгүрүп келгеш, көргөн, шуут-ла элдептиг, сагыш-сеткилинге кирип көрбээн таварылгага таваржы берген. Арны-бажын, карактарын ыжыды ыглап алган, аргажоктан белергенни казып чыткан, киж көөр аргажок мат-кара негрлер дег, ийи караа кылаңнаар оолду эскерип каан. Дүргөн-не дүже халааш, ушкакыгга олуртуп, кара сугга апарып, таалыңдан аяк ужулгаш, сугну ушкаш, ижиртип көргөн. Оол мырыңай сириңейнип-ле турар боорга, бышкан аң ээдиниң чымчаан сунарга, оол харамдыгып чип эгелзэн. Хара бээр ийне дээш хында бижээ-биле доорап берген. Арны-бажын, холдарын чуп бээр-даа, оолдун самдараан идик-хеви кааа сооктан камгалаар ийик. Хоолааш хемниң аксында кудазы болур Кылын-оолдун аалында чоокшулап олурда, имир дүжүп, караңгылап эгелзэн. Аалдың улуг кара ыды Көстүк туткуланып, ээрип турган. Өгдөн кара салдыг узун киж үнүп келгеш, кудазын танып кааш, ыдын ырадыр баглааш, өгже кирерин чалаан: «Экии, мендээ аңчы сол чораан бе?» «Мендээ куда, мал-маган сол түр бе, думаа-ханаа чок-ла бе?» «Сол, сол, өгже кирип моорланар» Өгже кирериниң мурнунда бичи оолду баштай-ла кирипкен. Оон үнгөш, таалында аң ээди кирип келгеш, кудазынче сунган. «Ужа барды улуг байырлал болгай» – дээш, эъттерни ужулгаш, деспи долдур салып каан.

Удаваанда инек саап (бызааларны челегге баглааш) турган кудазы херээжен киж кирип келгеш, мендешпишаан, аңчының деспи долдур салып каан ээдин көргөш: «Аңчы-Кара кудавыс белек-селектиг келгендир аа» – деп четтиргенин илереткеш, деспини орун адаанче чайлаткаш, суугу кырында көже быдааны тип, чылыг турган сүттүг шайын кудуп берип, быштак, ааржы, өрөмени салып чемгерген.

Кызыл-Хая бетинде ирей, кадай быжар-думаадан шыдашпайн барган, а ийи кыс уруун Кара-Дытка аржааннадып, кара эм ижиртип тургаш, алтай хам экиртип каан. Олар ам Сара-Ыяш бажының чайлаанда чурттап турарлар.

«Уваа, мен бодаарымга, бо оол база-ла ол аалдың оглу болуп турар хевирлиг, канчаар улус боор бис». «Мында дөмбүң долу аржаан-даа бар. Ооң-биле чанагаштааш, чуур херек. Чанчып, бо оолду аштап-чуур сугдан даштын сарапча адаанда үш холдуг одагга чылыдып каап көр, мен бо кудам-биле Хоолааш бажының кара-чыраа, даглар эдектеринден бээр чоруп, аң-мең көрүп, ол Сара-Ыяшта уругларга ужуражыпкаш кээр-дир» – деп, Кылын-оол чугаалаарга, Баян: «Бис бар чыда Караңгы-Шивилинде Донгуракты эдериң алылы» – дээн.

Күскээр чай. Чер-черде саргараңнаан өргелер, шартылааларның дүвүренчиг үнү тааланчыг дыңналыр. Сара-Ыяштың бедик дагларының, Хемчик хемниң оң талазында шиштелип үн берген кожагаларның, Кара-Хорум, Бурган-Даа, Кара-Чода баштарында оюмнарны, чарыктарны, деспелдириктерни хүннүң чырыы чылык-

тырган дег, чашкананы берген.

Хем өрү бирээзин четкен, ийи аъттыг аңчылар бар чыткан. Оларның бооларын аксындак оқтаар, Караңгы-Шивилинде Донгуракка баарга, хем бада берген болган. Аңчының оглу Даг-Алтайның Ойратка мал эмчизин дооскан, адып турда часпас адар. Аныяк аңчы Калдар-оолду эдериң алгаш чорупканнар. Хоолааштың Кара-Пөш, Чыралыг-Өзенге четкеш, хонар чер дилеп чорда, Баян чогуур черни дилеп тывар хоочун аңчы кара суглуг, одар-белчириг, кургаг ыяштыг черге чедире бергеш, от салырга өрттөнмес сайыраш черни шилип, аңаа дүжүртүнүп алганнар. Баянның ыт-кады, шай чечээ-биле кылган шайын ижиң алганнар. Ол үеде Сара-Ыяш бажында аалга чедиптери-биле Кылын-оолду чоруткан, дугурушкаш, Хөмүр деп оолду чедирип каар болган.

Хүн ам-даа ашпаан. Аңчылар кедеки Чыраалыг-Өзенниң одарларын, дүвүрөңнерин кедеп көрүптери-биле чорупканнар. Бажында бичи дөңгөлчөк кожагарже үнгөш, дураннап эгелзэннер. Ийи мыйгак үскүлөжип тура, мыйыстары ылдыртына бээр, адырып чадап, ыңай-бээр иткележип турар болган. Баян дуранын Калдар-оолга тутсу каапкан. Ол ийи аңчы, ооң чоогунда дүвүрөңчө бажын сукпан, бели көстүр улуг эр сыынны элдепсинип көргөш, ам-даа чоокшулап алырын сүмөлзэн. Ынчалза-даа Баян дааш үндүрүп болбас, чыт база ол угже хап турарын сезиглендирип, «Сен бажын сүп алган аңчы, а мен үскүлөшкөн мыйызы тутчу берген аңарны шыгаайн» – деп, сымыраны аарак чугаалаан. Үр-даа болбаан, ийи боонуң чергелешкен даажы аргага, эзим-нерге, хая-чалыңныг дагларга чаңгыланып, ырап чоруй шимзэн барган. Кажар аңарның эртемин билер Баян чүү боор, ийи мыйгактың каржы берген мыйыстарының белдиринче часпайн адарга, олары адыра соккаш, Чыраалыг-Өзенниң шыргайынче шымны берген. Калдар-оол халып чоруй ыңай болган, чеде бээр, черде кончуг улуг сыын чуглу берген чыткан. Өлүргөн аңын шырга кылып алгаш, хонар дээр черинге чедип келген. Хоочун аңчының кажар аргазын ол ам эскерип каан. Улуг одаг чырынга аңчы эмгелеп союп алган. Баян сыынның мыйызындан хан аксып алгаш, аякка куткаш, ижиң алган, Калдар-оол база ижиң шенеп көргөн. Мыйыс ханы чүрөктиң хан эргилишкенин экижидер, баш мээзиниң ажылдаарына дузалыг дээрзин аңчылар билер. Баян одагың хып турар чалбыжыңга чаг-биле ораап каан баарны согажалааш, шиштеп быжыргаш, чиирге, магалыын чүү дээр. Баян аңгы одаг кылгаш, оонактаан эъттерни үр хайындырбайн, херип каан хендир хевирлиг ыяштарга азып эгелзэн.

Даң хаязы чаа-ла мурнуу чүктен агарып чырып турда, туруп келген аңчылар чөмөннөп алгаш, чоруурунун кыры турда, Кылын-оол Ак-Даванын мунуп алган бо чедип келген. Мендилешкеш, «Ужа-төш элбек бе? Эки чордун бе, куда? Чүгө бээрлеп келдин, чүү болу берди?» – деп, Баян айтырган.

– Аалга чеде бээримге, аныяк уругнуң ээди аарып, божуурунун кырында келген, Чамаш хамны чалаар дээр-ге, ыракта. Четтикпес, ачы-дуза херек апарган-дыр. Бо оглуус Калдар-оол мал эмчизи киж дээр болгай.

– Аа, таварылга таварылга-ла болгай, мен барып көрүп көрей, силер чедип кээр силер – дээш, Ак-Даванын мунупкаш, ыңай болган. Кудазы-биле эъттерни далаштыг даалыңнарже үлөштүр суккаш, чүдүргөш, дөш өрү аалче чорупкан. Баян чоруп олур, бир-ле ырыны ырлавышаан, каргыраалап чораан.

Калдар-оол аалга чедип кээр, бир эр киж аъттың тынындан алгаш, божуур херээжен киж бар өгже айты-каш, аътты өртээр-биле чорупкан. Өгге кире бээр, аныяк уруг хере баглаан чөптө туттунган, эгиш-тыныш олурган. Чанында олурган херээжен кижиден изиткен суг айтыргаш, холдарын чугаш, аныяк уругну орунче эде чыттыргаш, малды канчаар төрүүрүн ажыглап, иштин суйбавышаан, далаш чокка ажылдап кирипкен. Чаш уругнуң алгызы ол чоок-кавыга турган кижилерни өөрткен. Херээжен кижиге хинин кестирген, чучакка ораагаш, тутсуп берген. Ыттар ээр бээр, үнө бээр, аңчылары чедип келген болган. «Ужа-даа белен, өпөа-даа белен» – деп каткы-хөглүг Баян чугаалаарга, шупту каттырышканнар. Чоогунда өгнүң эр ээзи чалаарга, олче кире бергеннер. Аңчылар кээр, уткуп ап, «Ужа!» деп чаңчылды ол үеде чугаалаары өөрүшкү турган. Чүгө дээр, аңаашкын амыдыралга ажыктыг, чугула чөм тывыжын тывары белен звес болгай.

Чанчып Хөмүрге алгы-кеыштен кылган чиик чолдак хөрөктээшти, думчуктуг идикти кедирип каан. Баянга ол аяныг болгаш чылыг көзүлгени илдең, Кырганнар ону эдериң алгаш, Кара-Даг аржаанынга 2-5 хондур чундур-уп, ижиртип каарга, аржаанның күштүг дээжи Хөмүрнү эскертипкен. Угбалары болур Шожукай, Шойлаа акызы Дырык улуг өөрүшкү-биле хүлээп ап, «Кырган-ачай, кырган-авай» – дижиң, Кылын-оол, Чанчыптың аалынга кээп, аргыжып турар апарган.

Чылдар эрткен тудум оол өзүп, көдээге чурттаары мал-маган кадарып ажаары, аңчылар эдериң аңаары, аът мунуп шавары, эмдик аъттар өөредир, ону улам дадыктырып, эрес-шогаа эр кылдыр өскертипкен.

Бир хүн часкаар аалга Кызаң чаңгының хөлөчизи болур бир оол чедип келгеш, каш хонук Хөмүр-биле кады аалдың ажыл-ижин кылчып, ойнап чоруп тургаш, улус дыңнавас черге: «Мээң чурттап, ажылдап турар аалымга кады бараалы, эки дуза катканы дээш, 3-4 малды аъттарны бээр, идик-хепти-даа сеңээ бээр-дир ийин» – деп чугаалап, эдерткеш чорупкан. Чедип кээрин ол угбаларына чугаалап турган. Чогуу Кызаң чаңгының кажар аажы-чаңын, аныяк хөлөчик оолдарны мал-маган, эртин алдын, мөңгүн, өңчү-хөрөңги бээрин аазап, мал оорладыр турганын Хөмүр кааа билер боор. Ынчалдыр 16 харлыг Хөмүр хөлөчик болу берген. Ону Кызаң чаңгы хөлөчиктер-биле кады көгүдүп, чылгы сүрүп эккээр болза, эт-септи, мал-маганын бээр болуп аазап тургаш, моолдарның девискээринче чорудуп турган. Ыракта Моол девискээриниң хөй чылгызын оорлап, сывырып эккелген. Ол эккээрде бир аныяк кысты кады хүлүп баглааш, аътка олурткаш, эккелгеннер. Ол уруг моол, тыва, орус дылдарны билер турганы ооң хосталырынга арганы берген. Хөлейлер тургаш, Төмүрнү: «Ол кысты чедирип каавыт, аалче кирип болзувусса, сүрүп келгеш, ат болур. Ону чаңгы бастып үенней бээр. Берген аъттарын чедип ал, бис үдеп каар бис» – диген. Ол-ла боттарының эккелген чылгызындан 6 аътты тудуп баглааш, чорупканнар. Хөлөчиктер чүгле келген черинге, ашкан артынга чедир үдээш, дедир эглип чорупканнар. «Мени дедир чандырып көрүңер, кымга-даа чүү-даа чугаалавас мен» – деп тывалап чугаалаанын сактып келгеш, Хөмүрнүң ишти-хөңнү саргып чораан. Келген оруун билер ирги бе дээш, айтырарга, билер болган, чүгле кады чоруптарын, дедир чанарга, Кызаң чаңгы өлүрүп каарын чугаалаарга, ооң сагыш-сеткили муңгашталза-даа, ытывтаван.

Оларның салым-чолун кым билер. Ынчалза-даа оларның дужа бергени аас-кежикке чедирген. Тоолда дег чеже сыннарны, хемнерни кешпээн дээрл. Олар чоруп олур, бир-ле кыштага келгеннер, ооң чоогунда бичи бажыңчыгаш. Дүн дүжүп олурар болганда, аъттарын кажаа иштинге баглап, эзер-чонактарын бажыңче кирип алган. Хөмүр даалымбада чөмүн утпаан болган. Кайызы-даа аштамзыраан. Даштын чыткан кургаг чыраа чыып, кургадып каан сиизиннерни киригеш, аъш-чем кылып, от салып алганнар. Удуур дээш чонактарын чадып алганнар. Сайны олче чыттырарга, ооң-биле кады чыдарын илереткен. Уругну көрүп турарга, өрзөн чажы ооргазын куду баткан, дурт-сынының чаражын оол кайгап, кады куспактааш чыдып алырга, уруг улам-на чоокшулап, сыңнып келгеш: «Сени мен ак сеткилдиг камгалакчым деп билер чор мен, мени кагба» – диген. «Мен сээ ынак мен, Сай. Аалыңга албан чедирип каар мен» – дээр, «Чок, сени мен салбас мен» – деп, уруг харыылаан.

Даң чедир атпаанда-ла от салып, чөмөннөп алганнар. Хөмүр аъттарын ээртээш, бир аътты Сайга мундургаш, чорупканнар. Арткан аъттар боттары-ла маңнажып чораан.

Бо-ла болгай Моол чурту. Мал-маганы дагларында, шөлдеринде чаттыла берген чоруур бай чурттуң бирээзи. Чер кыры чырып кээр, чедир элзэн ырап келгеннер. Ыракта Мөңгүн-Тайганың меңгилг бажы оларже харап алган турган. Шөйлүп чоруткан көк-көк даглар көстүп кээр, Сайның сагыш-сеткили көдүрлүп, «Мээң салым» деп ырыны моол дылга ырлап чораан.

Сайның аалы көстүп кээр, чадаг, аъттыг уруглар уткуй келгеннер. А Хөмүрнү олар кажаан, аскан, дескен оол-даа дивзэннер. Харын-даа уругнуң дилээни өзугаар, ак өөн тип берип, эт-сеп-биле хандырып, өглөп-баштап кааннар. Үе маңы удаар звес, бир-ле шериг оолдар келгеш, Хөмүрнү шеригже келдирип апарганнар. Ол шеригже чоруурунун мурнунда 2 оолдуг, бодун дөззөн 1 кыстыг апарган. Ол шеригже чоруп турар үеде, Моолдун девискээринче Казанцев барып, Үңгерниң шериглери кирип келген, бай дүжүмөттөрни төөредип, арааттарны буруу чок черге тудуп, эттеп соп, адып-боолап турганнар.

Хөмүрнүң сагыжына каржы-дерзии Кызаң чаңгы кирип келген, ол эш-өөрү-биле кады кызыл партизаннарга каттыжып алгаш, Чадаана чоогунга чеде берген Казанцевтиң шерин чылча шапкан. Казанцев эвээш шерии-биле Хөндөргей бажынче дезипкен. Хөмүр шериг херзэн төндүр эрттирери-биле эш-өөрү-биле кады МАР-же чорупкан. Тыва оолдар төрзэн Тывазынга-даа, Моол болгаш ТАР-ның кызыгаарына шериг херзэн чүгө эрттирип болбазыл» – деп бодап сагыжын дүвүредип артып калган.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,

ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Аяк шайны аартап ора...

Шаандакы үелерден тура домчу кижилер аарыгларны эмнээр, өөн, аал-коданын камгалаар, айыыл-халаптан чайладыр дээш, шишпи сымыраны-рын ажыглап чорааннар. Домчулар дээрже холу домнуг, салым-чаянныг кижилер болур.

Аарыг кижини домнап эмнээрде холунга домга ажыглаар чүүлүн тудуп алгаш, хүндүскү үеде хүнче көрүндүр туруп алгаш, а кезе барыын чүкче ажып бар чыдар хүнче углай шишпи сымыраны домнаар. Бо үеде ыяап-ла сагыш-сеткилди хаара тудуптар кылдыр билдингир, тода дыңналдыр, далаш чок, сөстөрнү буу-хаа болгаш хамаанчок кызырбайн, баксыратпайн база илдикпейн чугаалаар.

Домчунуң холунга тудуп алгаш, ажыглаар домнары хей санныг болур. Ол араатан аңнарның, куштарның дыргактарлыг холдары, дыргактары, аспактары, чер амытаннарның мыйыстары, азыглары, баштарының сөөктери, кештери болгаш оон-даа өске. Кызыл сөөскөн сыптыг кымчы, өшкү мыйызындан кылган кестик бижек албан турар домнар ол. Кижиниң идик-хевинден алган домнарны база калбаа-биле ажыглап турар. Чижээ: идик оьду, идик улдуу, баг кур...

Домнап – шишпи эмнээр аргалар
Домнап тургаш, аарыг кижиниң сагыш-сеткилиниң шыдалын көдүрер.

Дискек үнгөн каракты домнаары
Дискек деп чүл? «Тос каът доврак адаанче кирзин, чеди каът чер адаанче кирзин!» «Кизи караандан дискек үнүп

ДОМЧУЛАР

деп чүзүл? Дискек дискектен үнүн! Бир болза «Чырт-Кадайның бодундан үнүн!» – дээш, үш катап «Тфук! Тфук! Тфук!» деп дүкпүртүнер.

Чам каракче кире бээрже домнаары
Чам кире берген каракты ийи хол-биле чара тырткаш: «Чылбак куяк, чамың ал!» дээш, каш-даа катап былгырар.

Бут көжүп, «удуй» бергенде домнаары

Үр олуруптарга, бут удуй бээрже: «Аалың көже берди, ала аьдың ырай берди. Одун, одун!» – дээш, ийи холдар-биле бутту өрү суйбаар.

Кижиниң-даа, малдың-даа янзы-бүрү ыжыктарын домнаарда:

«Чеди катап черже кир,
Тос катап довракче кир!» деп чугааланыр.

Домнап тургаш, ажыглаар чүүлдер:
Ийис божаан кизи, бодунуң салаазы-биле домнаар.

Идик оьду-биле.
Адыгның дыргактарлыг холу, чаңгыс дыргак-биле.

Өшкү мыйызындан кылган тудалыг, кестик бижекти болгаш оон-даа өске домнаар чүүлдерни холга тудуп алгаш, домнаар дээн черинге дегзип тургаш чугааланыр.

Эмиг бэзи ыжа бергенде домнаары
Кизи эми ыжып деп чүл? Мөзү-биле домнап деп чүл? Эми ол-дур, дому ол-дур. «Чеди каът чер адаанче кирзин, тос каът доврак адаанче кирзин!» деп чугааланып, үш катап эмигнү хүн аайы-биле домнаар чүүлү-биле долгандыр домнаар.

Эмиг сүдү дүшпестээнде домнаары
Эмиг сүдү дүшпес деп чүл? Мөзү-биле домнап деп чүл? Ооң-биле бастынзын, ооң-биле балалзын! «Чеди катап чер адаанче кирзин, тос каът доврак адаанче кирзин!» деп чугааланып, домнаар чүүлү-биле домнаар. Эмиглерниң дошуларын артыштан кылган аржаан-биле чуур, саай тудар. Чеди хонук иштинде чеди катап

домнаар.

Эмиг сүдү чиде бергенде домнаары
Домчу денчик-биле айдан ийи эмиглерже ийи каналдарны кожар, оон шаң-биле Рак зодиагыңче ийи каналдарны кожуптар.

Ие кижиниң Ак-Дарийги биле Ногаан-Дарийги бурганнардан чалбарып, дилег кылып чугааланыр сөстөр: «Мээң эмиим сүдү дүжүп кээр-ле болзунам!»

Авыралдыг чаякчы Ак-Дарийги бурганым, дузалап көөр-ле болзунам!

Авыралдыг Ногаан-Дарийги бурганым мээң оглумга (кызымга) силерниң сөңнээн херелиңерни улай кожуп, оглумну (кызымны) аштатпазын улуу-биле диледим» – деп чугааланыр. Бодунуң сагыш-сеткилин база эки арыглап чалбарып. Домчу холунуң энергиязы-биле эмиглерин 15-30 катап аай-дедир суйбаар. Эмиглерниң дошуларын энергия-биле 25 катап үндүр саай тудар. Ай-Черге чалбарып тургаш адыгның дыргактарлыг холу-биле домнап, суйбадыр. Херээжен кижини артыжаар, оон аржаан-биле чундуурар. Беш хонук дургузунда домнаар. Эки чалбарыг кылыптарга, эмиг сүдү бир хонганда көстүп келир.

Дискек үнгөн каракты домнаарының база бир хевир

Дискек деп чүл? Бужарны бужар-биле домнаар (идик оьду-биле). Эми ол-дур, дому ол-дур. Эртен домнааным кезеже четпезин, кезеж домнааным эртенге четпезин. Кестик бижек-биле «Чеди каът чер адаанче кирзин, тос каът доврак адаанче кирзин!» деп чугааланып домнааш, өгдө ожуз азы изиг демирде от чанынга бижекти черге үстүрер. Мону үш катап кылыр.

Дискекти кезежкү үеде домнаары

Чеди-Хаан сылдысче көрнүп алгаш домнаар. «Аткан даң-биле кады арылзын, аткан сылдыс-биле кады ашсын. Ажар-бужар арылзын!» деп эртенги болгаш кезежкү үеде үш хонук домнаар.

Даавы – эмиг дошүзү балыгланы бергенде домнап эмнээр.

Үнүп чыдар кара сугнуң малгажын даң бажында азы кезежкү үеде ап алгаш, ак пөс иштинге ораапкаш, эмиг дошүзүн

домнап, чинээр.

Чиге аарыын домнап эмнээр

Дириг чылангы тудуп алгаш, помидор дузап каан суг (рассол) иштинге суптар. Оон ол дузап каан помидорларны чип тургаш, домнап эмнээр.

Көк, ак болгаш кара өңнүг дилиндек пөстөр-биле аарыгларны домнаары

Бажы аарыыр кизи көк өңнүг дилиндек пөстү бажынга шарып алыр. Ону бодунга үргүлчү ап алгаш чоруур. Хөрек, ижин аарыгларында ак өңнүг дилиндек пөстү эмиглер болгаш хин дужунга белинге баглап азы, орааттынып алыр. Ак тосту кармактап алгаш чоруурга эки салдарлыг. Хинден куду органнарның аарыгларының үезинде кара өңнүг дилиндек пөстү ижин дүвүнүң дужунга баглап алыр.

Букшуурай берген өгнү домнаары

Херилдир кургадып каан инек кезинге амырга-моос хевирин чуруур.

Эди изезэн чаш болгаш бичии уругларны домнаары

Эди изиур уругларның ийи чодаларын ак пөстөр-биле ораап каар.

Сылданып аарыыр бичии уругларны болгаш корткаш уйгузу келбестээн кижилерни домнаары

Суг бажындан сугну аяк иштинге кудуп алгаш, хектиң чүү-биле сугну ол кижилерниң арнынче чождур, хенертен серт кылдыр чажыптар.

Кымчы-биле домнаары

Оорланыр кижиниң таваңгайларын үш-үш катап кымчылаар. Өлген кизи ажаагып чевег-хөөр чораан кижиниң чаш уруу сылданып аарыг бергенде, чаш уругнуң оң, солагай талаларын бичии чымчак багларлыг кымчы-биле кымчылап, домнаар. Кадайы божуп чадай бээрже, өгнүң эр ээзи өгнү долгандыр кымчылап домнаар.

Хөө-биле домнаары

Сылданычал бичии уругнуң хевин ужулгаш, чылыг хүл кырынга тургузуп алыр. Ак талдың кургаг будуун отка өрттедикеш, оон ону өжүрүп алгаш, хөө-зү-биле бичии уругнуң эт-кежин шыйып домнаар.

Бистиң корр.

• Шүлүк кыдыраажындан

ЭДЕКТИГ ТОН – БУЯН ТОНУ

Ада-ие коданындан келин болуп,
Ашаа оолга кадай кылдыр барып тургаш,
Аныяк кыс кедер хеви ужур-чөптүг,
Аңаа дүүштүр сагылдазы аайлыг-баштыг.
Херээженниң салгал улаар салым-хуузу,
Кежик-чолун буян домнап арамайлаан,
Эдектиг тон экинге каап хептениптер
Эки оштуг, бодаралдыг ыдык хеви.
Өөлөттө каастай даараан богаа дээрже,
Өг-бүлө байлакшылын ында сомнаан.
Ажы-төлүн тоттуруптар кежи улуг,
Аа сүдү четчир диген оштуг кожуг.
Эдээн дургаар доора кириген шалаңнары,
Эдектиг тон анаа эвес каасталгазы,
Келир салгал – ажы-төлдүң онча-менди
Кежиин дозар домун шипшээн күжү ында.
Эдээн, хөрээн минчип каастаан дилиндектер
Элбек, чаагай, тодуг-догаа чурттаар демдек,

Элээн көвей чыырышкылаан делгем дээрже,
Эдээнге хөй ажы-төлү туттунзун дээн.
Уштук, ооруун хорагайлап каастап даараан,
Ужурларлыг эдектиг тон – буян тону,
Торгу кожаа өңүн чүүлдей кошкулааны,
Доора каастаан достуруглар – камгалалдар.
Алды, үстүү ораннарның хортаннары
Аза-бухтук кара күштер дынмазын дээш,
Арты, мурну, кыйыңардан камгалакчы
Ава хинни дуглап чоруур куруңар ол.
Аас-кежиин хинден дужаап, доза туткан
Ажы-төлдүң сузу, куьду хойнунда боор,
Кызыл тынны, кызыл өстү сөглөп чоруур
Кызыл курун үш куржаар ужуру ол.
Куда-дойга эдектиг тон йөрээли боор,
Курайлап бээр ада-ие ыдык сөзү:
"Арты эдээн анай-хураган саза бассын,
Алаңгы эдээн ажы-төлү саза бассын!"
Курай, курай, курай!

Мария КЫРГЫС.

ДЭЭЖИЗИН САКТЫП ЧОР БИС

Ча-дан аткан согун-даа ышкаш,
Чалыы үе караш кынган.
Дедир ээлбес шак ол чылдар
Дээжизин сактып чор бис.
Он чыл ишти школага
Онза чараш өөрөнгөштин,
Доозупкаштын дөгөрөвис
Тоо базып тарай берген.
Изиг чүрек ынакшылын
Ийлегиже таварышкаш,
Каалама эвес чуртталга оруун
Кадайлангаш эртивис-даа.
Ажыл-иштен чалданмайн,
Алдар чедип кылып чорааш,

Чазыг, буруу болурга-даа
Чалданмайн чораан бис чоп.
Акшый берген назынывыс
Ам-даа бисти дүвүрөтпээн.
Ажы-төлге үлегер бооп,
Алыс эрес көстүп чор бис.
Чалыы үе диңмирели
Чаяаан үлүү эртсе-ле-даа,
Дөгээ даанга чаңгылажым
Демей бистер дыңнап чор бис.

Алексей ХОМУШКУ.

Кызыл хоорай.

• Кадык болурунга сүмелер

Эм оьттар – ол дээрже оран кежи, бойдустан үнелиг байлаа. Кадыкшылды быжыглаарыңа, бойдустан кижиге хайырлаан шыгжамыры, үнелиг эртинези.

Эм оьттарны аптекаларда садып, кандыг аарыгларга ижерин тайылбырлап кааны кончуг эки. Ындыг-даа болза, эмнеп турар эмчи-биле сүмележип тургаш эм оьттар-биле эмненири кол болур деп билер болгай бис. Чылдың-на эмчи хыналдазын долузу-биле эрттип алгаш, шак ол анализтерниң байдалы-биле эм оьттардан кадыын быжыглаар сорулга-биле ижерин эмчинге дыңнадып, сүмезин ап, кадыкшылче улуг сагыш салыры, баш удур камгаланыр арга деп медресе, бодун эки чаңчылче тургузары черле артык эвес деп бодаар-дыр мен.

Бистиң кожавыста Даг-Алтай республика бедик тайгаларлыг, арыг агаарлыг, чараш бойдустан, үнгөн оьт-сигени шупту эм шынарлыг болур бо чуртта янзы-бүрү шайларны, аарыгларга тааржыр аайы-биле саставын таарыштыр тургузуп, бүдүрүп турарын эскерип, номчуп көргөш, элээн каш шайларны сүмелеп бижири бодап алдым.

Мен бодаарымга, бойдустан келген "ЭМЧИ"-биле шын харылзааны тургузуп, шынарлыг, шын эмненип алыр планын бодунга салып алгаш, бирле аарыгга ижер шайны шилип ап, ону эмчи эми ышкаш кылдыр бодап алгаш, түңнелдиг болур чадазынга чедир ижери эки болур деп бодаар-дыр мен.

Эм оьттардан кылган шайларны, эм кылдыр тургускан хандыларны ижи турар үеде ара каап, азы үзүктелишкенин ижи, бодун боду мегелеп болбас. Мегеленип ижер болза, эки түңнелге чедери берге болур. Эмненип чоруп турар үеде бодунуң психологиязыңа шын шиит-пирни салып алыр.

Ая УСПУН Белеткээн.

ҮҮЛЕ

• Тоожу

(Уланчызы. Эгези № 18 "Шында")

— Өске бөдүүн кижилер болза, ындыг-ла харын, чок болган кижилер чонга көскү, ону Тывада билбес кижилер чок деп болур, холунда хей акша-мөңгүн туткан кижилер даргалар-биле албан харылзаалыг болур, көөр сен, ам дораан-на Чазак бажыңдан, Улуг Хуралдан долгап-ла эгелээр, бис ышкыш улустун ажилыңга артар-артпазың дугайында кыжаныңга ол-бо таладан куттулуп-ла кээр, ынчанга хей черге сес оскунган ажы чок.

— Бо кижиниң адыжында херээжен кижини хевирлиг узун баш дүгү чыпшы-на берген-дир, экспертизаже ап алыр чүве бе?

— Албайн канчаар, ол дүк чүге адышче кире берген деп бодаар сен, ам оперлер киживистиң секретарын сүрүп эккээр, ооң чажының дүгүн дөмейлештирери-биле ап алганың дээр, кадайың дүгүн база алыр, харын-даа кады ажилдап турар херээжен улусту шуптузун хынаар болза эки-дир, ол-дур, сен ажил чок, ай иштинде хаап кааптар херек-тир дээниң, чаңгыс ол дүктен безин чеже саазын ажил үнүп кээр-дир, өршээ, Хайыракан, чүгле истелгеге моондактарны даргалар тургуспас болза көрөм, чүрээм эндевейн тур, коргунчуг чүдөк херекте таварышкан хевирлиг-дир бис, канчап айталап кааптар аргазын дилезе деп бодай бээр чүве-дир кижилер.

— Оперлерни эки ажилдадыр болган-дыр сен, чүгле чон аксындан чүве үнүп болур-дур ийин, чон караа көскү, чон кулаа дыыжы деп чүве бар болгай, бичии Тывага чүве чыдар эвес — деп, Эртине бодунуң шаа-биле сүмезин каткан.

— Ындыг амыр боор харын, ындыг-ла турган болза, чүге амдыгаа чедир хей чылдар иштинде политиктиг өлүрүүшкүннер деп болгу дег көскү кижилерниң херектери ажиттынмай артып каап турарыл, ол-даа шагда, бо-даа шагда ноян чарлыы күштүг. Кижилер бүрүзү аарыыр эъттиг, аштаар хырынныг — ажил-амыдыралы, ажы-төлү дээш көргөнгөн көрбөзүн апаар, дыңнаанын дыңнаваан болу бээр. Чон

аразыңга чугаалар анаа чугаа, шуугашкын кылдыр артып каар, албан ажилыңда херектер эрге-чагырганың күзелинден, херекке сонургалыңдан кончуг хамааржыр. Ол талазы ындыг-ла-дыр, ындыг-даа болза, бис ажилывысты таптыг харысалгалыг болгаш билдиги кылыр болзувусса, «шын күштүг, шынар ачылыг» деп чүвең ол болур-ла-дыр. Чүгле агым аайынче кирип чоруурга, кайын болур, «буруулугну бурган эргири, буга хапчыын кестик эргири» деп чүвени база уттуп болбас, буруулуглар санынче кирер болзунза, амгы биле соңгу назын аразында эртер берге орукка азып-тенип чорунда, дуза кадар, эрлик ораныңдан ойзуп, эки оранче оруун чырыдар чүве чок болур-ла-дыр.

— Мен-даа ол-бо назын деп-даа чүве билбес кижилер мен, амгы чуртталганы-ла эки чурттап ораарга ол-ла. Чугааладым харын, херектиң истелгези дүргөн болур деп, даргаларга бо дарганың өлүмү херек турган болза, ону дүргени-биле соксадыр, ону кылган кижини чок кылыры херек болза, истелге шуудаар, сенээ дузалаар кижилер көвей болур, чадаарда экспертиза түңнелин безин, өске херектер ышкыш, ай-айы-биле манап турбас сен, Кара-Сал.

— Ол-дур, сен бодунуң чугааң-биле эгезинде сөстөрүңгө удур болуп, болган чүүл өлүрүүшкүн-дур — деп чугаалап тур ышкыжыл сен.

— Та-та, кым билер ону, амдызында чүү-даа билдинмес чүвени, кижиниң байдалы боду борастаныр хире эвес, кончуг эрес эр-ле болгай, эът-мага-бодундан көргөш, бо хире аныяк кижилер чүрээнде кемниг чораан дээр болза, бүзүренич эвес-ле-дир.

Ол үеде кирер эжик дагаан соонда, баштайгы байысаалга кылыры-биле херекти дүргөн ажадар килдистин шагдааларының машиназы-биле сүрүп эккелгени ийи херээжен, ийи эр кижини өрээлге кирип келген...

Саглаана Чаш-ооловна шагдаа ажилдакчылары келгеш, ооң өөнүң эззиниң мөчү-сөөгү тывылганын дыңдадып, олар-биле кады чорууру чугулазын чугаалаарга, кулаанга бүзүрөвейн, ону чугаалап турган аныяк орус оол чүвени чедир билип албаан чадавас боор деп бодаа-даа, алган медээден бажының шыңганын чаңгыс черге чыгып келген ышкыш болуп, чырылып келгенинден дамырлары кызаалап, чүрээниң согары

дыңзып, баш түңейнип турган ышкыш кынып келген. Ооң уламындан караа караңгылап, чүрээ дүргөдөп, чыккыладыр сога берген, кастыктарында хан дамырлары айыылды кончуг алгып, борбайып келген. Бодунуң мөчү-шынарындан ийикпе, азы дооскаш, ажилдап чорууру тускай эртеми нерви эмчизи болгаш ийикпе, азы бодун кандыг-даа байдалга шын алдынып, туттунуп өөрени бергенинден бе, келген шагдааларга ашааның өлгөниң дыңнааш, кандыг-даа дүвүрээниң үндүрбес элдептиг херээжен, канчап билер, өлүмгө хамаарылгалыг-даа чадавас кылдыр сагындырганы магатчок. Байдалын оожургадыр сорулга-биле хандыр кири тынып, үндүр тынып, бичии оожургап алган соонда: «Манаңар, кеттиңиң алың» — деп чугаалааш, чөмөннөр өрээлинге сагыш-сеткил оожургадырыңга дузалаар, эът-мага-боттуң кадыглынып, спазмнаарын суларадыр эмнерни дүргени-биле иже каапкаш: «Үр болбайн чедип кээр мен» — дей тыртып каан, «Ачаңарны эккээниң» дискээни келген сөстөрүн ыттавайн ажыраарга, боскунче кадыг эът ажырганыңдан дора.

Шагдаа машиназының иштинче кирип кээрге, өөнүң эззиниң кабинетиниң эжинде олурар секретары, аныяк орус уруг Надя ону көрүп кааш-ла, ишкирнип ыглай берген.

— Шш, оожум, ыглаар үе эвес-тир бо, Орлан Маадырович-биле чүү болган чүвөл, чугаалап көрөм?

— Саглаана Чаш-ооловна, мээң кажы-далымны хүлээп ап көрүңер. Чогум чүү болганын орта билбедим, бажыңга кино көрүп олурумда, бо улус сүрүп чедип келди, мен ажилдан чоруп турумда, Орлан Маадырович өрээлинге чаа чедип келген турган кижилер, бөгүн мен эмчилээр дээримге, мурнунда оочур хей боорга, эмчиге кирип четтикпезин болгаш, дилээмин ол, дүш соонда үш шак 30 минута турда-ла, ажилдан чоруптарын чөпшээрээн кижилер. Орлан Маадырович эртен эрте чедип келгеш, Владивосток-биле харылзашкаш, бистиң кады ажилдап турарывыс садыг компаниязы төлээр акшазын шилчидипкенивис «Самсунг» деп маркалыг техниканың бистиң садыгларывысче чорудар үезин чүге озалдадып турарын айттыр, чугаалажырын дагып кааш чорупкаш, чүгле дүш соонда көстүп келгени ол-дур ийин. Хайлыг, өштүг ышкыш,

дүүн-не эмчилеп аар чүвемни, харын-даа эмчиже шуут барбаан турган болзумза. Мурнунда-даа, ол хүн-даа аарып тур мен дивейн турду.

Уруг та кортканындан, та дүвүрээниңден, та буруузунганындан тын тынмай, быдырадыр чугааланмышаан, карааның чажын чодарыңга өй болган.

— Хорадаан, дүвүрээниң байдал турган ийик бе, эскердиң бе?

— Чок, ындыг чүве эскербедим. Чедип келгеш: «Солун чүү болуп тур?» — деп айттырды. «Манап турарывыс телевизорлар, микроволновкаларны чорудупканнардыр, а телефоннарны бичии манаңар диди, кызыгаарда та чүү болган, каайлы чери саададып турар дээр чорду» — деп чугаалаарымга, чүнү-даа ыттавайн өрээлинге кире берди. Элээн болганда: «Эмчи баар болзунза, ам чоруй барып болур сен» — деп иштики дорт телефон дамчыштыр чугаалаарга, амырааш, халып чоруттум.

— Араңарда чугаалашпаңар — деп, шагдааларың уруг эргелии шыңгы үн-биле чугаалаарга, ийи кижиниң ыды чиде берген.

Оон чоруткаш, фирманың уруг бухгалтерия база директорнуң оралакчызын бажыңарыңдан ап алгаш, милиция «Газелиниң» иштинге аразында чугаалашпас кылдыр мурнунга олурган демгиле шагдаа кадарып олурупкан.

Саглаана Чаш-ооловнаның бажыңдан: «Чүү болганың, Орлан канчап өлүп каар чүвөл? Дем чаа-ла дүште бажыңыңга кады чөмөннөп алгаш, ажилдап чорупкан болгай. Аарыгың байдал шуут чок, ол-бо кижилер чөрүлдээлештим-даа дээн чүве чок, ажил-агыымда шаптаразыңнар тывылды деп-даа чүве чугаалаваан, элдеп-ле-дир» деп бодалдар үнмөстээн. Көңүс анаа, ол-бо аар-саар чүве чугаалажып оргаш, чөмөннөп алганнар, кижилер карзыйкы дег чүү-даа чок. Канчаар-даа бодаарга, өлүр-даа, өлүртүр-даа хире эвес.

Надя даргазын сактып кээрге, карааның чажы саанайнып-ла чораан, долгандыр олурар улустан чаңгыс-даа ыглап турар кижилер чок боорга, эпчоскунуп, бүдүү чоттунуп, кызып туттунуп, ыглас дээр-ге-даа, карак чажы чайгаар төктүп кээр.

(Уланчылыг).

Балчы КЫРГЫС.

СҮРҮКЧҮНҮҢ САРЫНЫ

(Шүлүктээн тоожу)

(Уланчызы. Эгези №17,18 "Шында")

Барган өггө чаңнап кээрге, Бодум хөөкүй човап, шылап Улуг-бичии чонну кээргеп, Улуг тынып, дескеледим.

Чүгүртүр көргөн карактар, Чүге олар-биле кады сен? Диген дээн көрүштерден, Көк дер дүжүп, өскээр көрдүм.

Човаг-шылаг каттыжыпкан, Шапкынчы хөөкүй бодумну Чондан өре негээннер. Шанып, теп, кымчылап чор.

Холдарым туттунмастап, Буттарым бектелзе-даа, Хоойлу, сөстүң күжү-биле, Балдыр сыкпайн ай деп чор мен.

Кодандан өре дээш, Каш малды үзе сүрдү Карак-кулакка човап, Халак-хилек артып кагды.

Ховужуктуң алаагында, Хей сүрүлгү турлагже Каш чүзүн бөлгөн малды, Кыра ай деп эккелдивис.

Чондан болган бүгү малды, Чара даңзылап, хүлээдиң Баштайгылар малын сүрүп, Буруладыр үнүп турлар.

Мөөлээн, киштээн малдарның, Меңээ сөзүн билген болза, Диленген бе? Чалынган бе? Дидиренчиг чорбады бе?

Ол-ла бүгүнү көргөш, Көксү-хөрээм хөлзеп Малдың дылын билген болза, Очулдуруп сөглээрим кай!

Өшкү, хой, чылгы, бода малды Өөрү-биле чарган соонда,

Одар черге чораан биске, Өгбө-ада аалдап келди:

— Аал-кодан баштыңы боор, Ак иртимни орнап берем Баштың малым, ыдык малым Бериңер — деп, чаннып турду.

Кайгал акым Соруктуң Кайгап, бодангагың, Ыдыктап каан ак иртти, Ыыт чокка тудуп берди.

Адам ышкыш ашак Ак ирттин үңгергеш, Четтиргенин сөглээш, Чортуп чоруй барды.

Соруктуң бисти бөлгөш, Сургап, чугаалады: — Ыдык ак ирттиң орнун, Орук ара тургузар мен — диди.

Ооң аксы-биле, Оолдар ыы-даа чок Хоювусту улаштыр-ла, Ховуже ойткардывыс.

Хөлчүң карам сени сактып, Хөлөгө-биле хөөрежип, Хей малды сүрүп алгаш, Хөндөргөйже чоктаптывыс.

VI эге Чондан хавыт, бөлгөн малды, Чызааның чарбы-биле, Чаражымдан чаргаштың, Чайладыр, чоргустулар.

Чадаанадан үнеримде Чаап туруп калбады бе? Чаражымдан чарлырымда Чагып туруп калбады бе?

Хөндөргөйден үнеримде, Хадып туруп калган ийик. Хөлчүмүдөн чоруурумда, Холун булгап арткан ийик

— деп, ырлапкаштың Дерлиг хаваам чодуп,

Эрте берген оруумче Хая көрүп чору мен.

Башкы чораан муңчулар, Барааны безин көзүлбес. Оларның кылып кааны, Орук-кажаазы дузалап чор.

Хей малды сүрүп алган, Хөндөргөйниң Ак-Хемде Ак-делгем ховужукта Одарладыр чортуп чор мен.

Кежээки одарда малым, Чайгал черде дуска доктаап, Хамык эш-өөр аңнай берген, Чараш эжим сактып ор мен.

Өөмдөн үнгөндөн бээр Өөр-өөр хона бердим. Өңнүүм кысты сагынгаш, Өзүм-баарым саргып чору.

Хөлчүң карам сени чуруп, Хөлөгөмгө хөөрөп берип Хөөмейни, каргыраамны, Катай салып ырлап чор мен.

Канчангаш-ла көөрүмгө, Хемни өрү аъттыг кижилер Артында-ла аът четкен, Аяңнадыр челзип олур.

Дөө чорумалдың, Доңгайтыр соккан аъды Шеле тырткан муңгаш-дын, Челбиленген ийи буттары.

Эри бе? Эшпили бе? Эдертир көрүп ор мен. Эгиннерде чаштап, ойнаан, Эрээн-шокар аржыыл ужу.

Күскү тайга хады-биле. Кады сырыннап олур мен Тоол шагын даңгыназы, Долгарым — бо, хуулуп келди.

Алаң кайгап, сагынган бодум, Орган черимден тура халып, Аъттан даңгынамны дүжүргөш, Аъттарны дужапкаштың

Амыр-менди солукшаштың. Карактарывыс уткужуп, Адыштыг холдар туттунчуп, Кожаландыр турунтувус.

Улус чок хос, ээн чер. Уруг эжим ошак, чассып, Эрте берген үем сактып, Эгиш-тыныш бачыдадым.

— Адыр-адыр, оожурга, акый, Аскың тыртып, ырап көр! Албыктыр-ла кужактап, Ан-на, бир чүү кижилер сен.

— диген сөзүн дыңнапкаш, Тыныш тыртып оожургап, Долгарым менче көргөштин, Дадылады каттыра-дыр.

Аамайсаан сеткил-биле, Аяар дашка олуруп алдым. Долгарым чанымга кээп, Бажым суйбап. Холун салды.

Эргеленип, чассааш, Эргий көрүп олур мен. Арга углаан хоюмче, Аъттангаш чоруттум.

Хоюм бажын хемче доскаш, Хоорулганнарны бөлүп, Кончуг таптыг оожургаткаш, Караңнады халдып келдим.

Деспес аъдым бошка салып, Долгарга чеде бердим. Дозураңнаан карактары, Дораан мени чыраа сокту.

Удур көргөн, карактарга, Ушкышкан дег көрүштүвүс. Улуг тынган уруг эжим, Улай сөглөп, чугааланды;

— Сагыжымда чурумалым, Сагызыны саарзыкталып, Сүрүкчүгө барып, чедип Сөзүм сөглөп, халдып келдим.

— Хилизи чок октаргай дег, Хөрээм хос хадып чорду. Хенче-Кара кайда сен — дээш, Хөндөргөйже чоктаптым.

— Чеже манаар келбизинге, Чадап кааш аъттыныптым. Ырма-сынчыг сеткил-биле, Ыглап соондан, чедип келдим.

Орук ара кел чорааш, Орлан ачам белээ-биле

Аравыста чугаалажып, Акым сенче далаштывыс.

— Ачамдан дилеп алганым, Ак-ой аъдым сенээ берип Арбын сүрүүң хүлээткеш, Аалче дедир, мунуп кээр сен.

— Ачамның сенээ белээ, Ак ой аът-даа кончуг-ла. Шала камнап, мунуп чорааш, Чанып, сактып чедип кээр сен.

— Дигген, соонда коъш аъдын Холумга тутсуп, хүлээтти Алаң кайгаан, хөөкүй бодум Аңчыгынып чугааладым;

— Ажырбас, ажырбас, эжим, Аан кээрге аъдың эгидип, Ону мунуп чанып, кээп Орай кыштан халдып кээр мен.

Мени билип, эскергештин, Мээң холум дыңзыг тудуп, Бажын соғанаткаштын, Боданганзыг көрүп туру.

Ооң иштики өртемчейин, Ону-биле кады билчип, Ой аъттын тынын тудуп, Оожургадып, чугааладым;

— Күжүр эжим, четтирдим, Кончуг аъдың оюң — дээш. Холум сунуп, мөгөйпкеш, Күдүк басып, бараалгадым.

Турган боду, мени сегирип, Тургуза, соп, дортадыпкаш, — Ынча диве. Ынак эжим. Ындыг чүве чугаалава.

— Соғанайнып турба, эжим. Ой аът мен-дир мен. Билип көр. Сарыым-дыр — деп бодап ал, Ооң-биле хөөрежип чор.

— Хосталгаш-ла, чанар сен Хоозун сөс сөглөвейн чор. Сөзүм берген эжим — дээш. Садырадып чанып кээр сен.

(Уланчылыг).

Алексей КОНГАР.

Алдын-кыс Байыровна МОНГУШ (Кунуш)

(1944 – 2021 чч).

Алдын-кыс Байыровна Монгуш – тыва парлаганың хоочуннарының бирээзи. Ол республиканың “Шын” солунунга улуг бухгалтерлер хей чылдарда ажилдаш, хүндүлүг дыштанылгаче үнгөн. А.Б. Монгуш Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы. Ажилдап чораан коллективи ону бедик мергежилдиг, үлегерчижектег, идепкейжи чоруу дээш хүндүлээр турган.

Алдын-кыс Байыровна 1944 чылда Эрзин кожуунга төрүттүнгөн. Ооң күш-ажылчы эге базымнары, хып дээн чалыы үези комсомолбиле холбашкан. 1982 чылда А.Б. Монгуш ВЛКСМ ТК-ниң “Комсо-

молга идепкейжи ажил-чорудулгазы дээш” деп тускай хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Алдын-кыс Байыровнаның күш-ажылын күрүне бедии-биле үнелеп турганының бадыйкалы ооң хөрзэн каастап чоруур өске-даа хей-хей медальдары болгаш Хүндүлел бижиктери болур.

А.Б. Монгуш эриг баарлыг ие, шынчы болгаш сагыш човаачал эш, өөнүң ээзиниң быжыг чөлөнгийи чораан.

Алдын-кыс Байыровнаның өг-бүлезинге болгаш чоок кижилеринге “Шын” солунун коллективи база “Шынның” хоочуннары ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Чагаалар аразындан

ИЕНИҢ САГЫШ ЧОВААШКЫНЫ БОЛГАШ КИЛЕҢИ

“Булут аразындан хүн караа чылыг, чон аразындан ие караа чымчак”. Авазының аа сүдүн эмгениниң болгаш ажык-дузазын алгап йөрзэн тоолчургу чугаалардан база ат-сураглыг чогаалчыларның төрзэн иезиниң төлүңге чедирген ачы-дузазының дугайында бижзэн чогаалдарының кайызын ол дээр боор.

Шаг шаандан бээр оглун азы кызын өстүрүп доруктурар дээш, ие кижиниң үндүрген сагыш човаашкынын ооң ажы-төлү чандырып чадаан дээр. Бир кыс уруг: «Иемниң мени азырап-доруктуруп каан сагыш човаашкынын черле чандырып көрейин» – деп бодап алган. Кыс-даа чүү боср, хой кадарып чорааш, хараганнар баштарында ызыртынып чыдып калган хой дүктөрүн чыып алгаш, дыткаш, авамга уктан аргып берейн деп бодап алган. Тенниг хараганда ызыртынгандыкты чыыры ындыг-ла белен эвес болган. Холдарыңа тен кадалып, ханзырап-даа турда, эжеш уктар аргырыңа чайлыг чедер хой дүгүн харагандан чыып алган. Когурумнуг хаттыг куу чазын чыгган хоюнуң дүгүн чайның дургунда сазаң чуңгаан чуп аштааш, күзүн укту аргааш, авазының азырап, доруктуруп каан човаан төлээр ол болзун дээш, авазыңа эккеп сунган. Ава чылыг уктарны кедипкеш, буттары чылыг кыштаан. Уругнуң ол төлзэн өрөзи чүгүл, ие кижиниң кыштың соогунда, хыраалыг соок өггө чаңгыс дүне чаш төлүн эмзирип кааныңа өй болган. Оол-даа, кыс-даа ажы-төл иезиниң сагыш човаашкынын чандырып чадаан.

Феодалдыг Тываның үезинде араттар төрөл бөлүк аайы-биле шагның дөрт эргил-дезинде чаңгыс ол-ла девискээрке кыштап, чайлап чорааннар. Оларның аразыңа чаңгыс оолдуг ие кижжи база чурттап чораан. Оол-даа орлан-шоваа, өөрлеринден дудак чок, тодуг-догаа өзүп келген. Оглу улгадып келирге, авазы тулган келин ку-

далап берген. Кенни оол божаан. Кырган иениң өөрүшкүзүн чүгө деңнээр. Оглунун оглун аажок эргеледип чассыдар болган. Оол божаан соонда кенниниң аажы-чаңы өскерлип турарын, өг ажылы-даа кылбазын, орунга чыда хүнээр апарганын кырган ие эскерип турган. Оглу мал-маганны кадаргаш, аш-чемни боду кылып. Кырган-авазы биле хензиг оглу иелээ ашкаржып-чемгержип олурарлар. Оолдарым-на эки чорза, кенним-даа чоорту амыдыралдың уун тыва бээр боор деп, кырган ие бодап чораан. Кенниниң багыңа баък хенертен улашкан. Бир-ле хүн кырган-аваның ийи караа көзүлбестээн. Чалгаа келин чаш оглун, кунчуун ажаап-карактаар хамаан-чок, олардан шуут дескелээр болган. Оол мал-маганын аал чоогунга кадарып, иезин үндүрүп кириер, кол ажылы ол апарган. Шору өзүп келген бичии оглу кожа өглерниң ажы-төлү-биле ойнаар, чамдыкта ол аалдарга хонар апарган.

Бир хүн кенни өөнүң ээзин ырады апаргаш: «Аваңы өске өггө аппарып каавыт» – деп чугаалаан. Оол аңаа удурланган. «Меңээ чөпшээрешпес болзунза, кадыр элден шурай бээр мен» – дээн. Оол ыт-таар чүве тыппаан. Өөнүң ишти база катап чугаалаан: «Бо дүне аажок караңгы болур, аваңы чедип алгаш, караңгы элче идивит, хем суг кырыңа дүжер, оон агым аайы-биле сөөктү шынааже апаар. Караа көзүлбес кижжи каяа-даа өлүргө демей болгай. Улус айтырага, дүне суйбанып чорааш үнген кижжи, оон келбеди дээр бис» – диген. Оол дүннүң караңгысында өөнүң иштиниң кара сеткилдиг күзелиң күүсеткен болган. Кырган иениң читкенин кым-даа айтырып, сурап келбээн. Кожа өглер, дүн ортузунда удуп-даа чыдар болза, даштын чүү болуп турарын дыңнап билип чыдар болган. Хөөкүй ие оглундан четтинип алгаш чорааш, кайы төрелиниң өөңгө аппаарын ол оглундан эргелелдиг айтырып чораан. Авазының

айтырыңа оол харыы-даа бербейн, хайраан иезин кадыр элче кири идипкеш, чанып келген. Кожазында өгнүң ээлери иениң сөөлгү сөстөрүн дыңнап чыткан чүве-дир. Эртенинде ол чоок-кавының аалдары ол кадыр эриин дургаар, хем унун шынаага чедир дилээш, чүнү-даа тыппаан. Кожа аалдың улуг назылыглары демги каргыштыг өггө келгеш, доп-дораан кижжи көрбес черже көжүп чоруур негелдени кылганнар. Олар шынаага чаңгыс өг болуп чурттап арткан. Ол өггө кижжи-даа барбас, боттары-ла чондан хоорук чурттап турганнар.

Ол чайын чаъс-чайыктыг чыл болган. Каш хонукта үзүктел чок чагганындан тайганың суу үерлеп баткан. Үер суу черле ындыг, хүндүс чүү-даа билдинмес, ак чаъстап хүнээр, а дүне чер-чери-биле тайгадан баткаш, углаан черинче, шынааже чара шаап бады баар. Кудай дээр аязып, аяс хүннер кээрге, шынаага турган чаңгыс өгнүң ора-сомазы-даа чок, кайнаар-даа барганы билдинмес болган. Ол хайхалаптың болганы – хөөкүй иениң каргыш килеңи-даа чадавас деп, кожа аалдарның сеткил, бодады-биле арткан. Элзэн каш чыл эрткенде, чашкы шаамда дыңнааным коргунчуг болуушкун сагыжымдан ыравас. «Ие сөзүн ижип болбас» деп чугаалажыр болгай бис. Ие кижжи төлүңге кажан-даа баъкты күзевес. Оглу, кызы чон аразыңа эки, бүдүштүг, төлөптүг кижилер болурун күзээр.

Феодалдыг Тыва үезинде кем-херек үүлгеткеннерни кеземче онаар хоойлудурум турбаан, а кеземче онаар дээди хемчег турган. Ону улуг назылыглар чыылгаш, кем-херек үүлгедикчизин чондан хооруп, оспаксырадып кааптар. Төрөл бөлүк чон ол кижини билер болгаш, кым-даа өөнче кирибес турган.

Амгы аныктар иениң бодап-сагыжын, кударалын бодап чоруурлар ирги бе?

Хүлөр-оол ЧАМЗЫ,
РФ-тиң Журналистер эвилелиниң
кежигүнү.

Кызыл-Арыг суур, Таңды кожуун.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы – 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырыңа хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-тө бүрүт-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыңан материал-
дарның авторларының бодап-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыңан
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлагаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА “ШЫН”
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5183 кезек

Чарлал — Реклама

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Даспак Айбек Дмитриевича о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения, с разрешенным использованием – для ведения личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Манчурек с общей площадью 20000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0620001:131.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 17.04.2021г.

Администрация муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии АБ № 0007778, выданный в 2011 г. Бай-Тайгинского района Кызыл-Дагской средней школы на имя Хертек Ай-кыс Эмировны, считать недействительным.

..

Утерянный диплом о среднем профессиональном образовании КТЭП, выданный от 20 июня 2016 года серии 17СПА0000872 №3295, на имя Дамдын-оол Буян Святославовича, считать недействительным.

Кызыл кожууннун Ээрбек чоогунда чаа
кыштаг садып тур мен. Кудуктуг, кара
суглуг. Өртээ дугуржулга езугаар.
Харылзажыр тел.: 8-999-124-27-83,
8-923-386-58-95, 8-913-353-71-19.